એકતારો



ઝવેરચંદ મેઘાણી

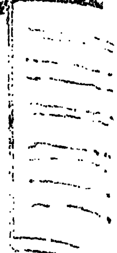
2/1









ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
પ્રકાશક તથા વિક્રેતા
ગાંધીરસ્તાઃ અમદાવાદ.

એકતારો

સ્વતંત્ર ભજનો તેમ જ
અન્ય ગીતિકાવ્યોનો સંગ્રહ

લેખક

ઝવેરચંદ મેઘાણી



: પ્રકાશક :

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૪૦

બીજી આવૃત્તિ : ૧૯[illegible]

દોઢ રૂપિયો

પ્રકાશક :
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,
શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ
ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

મુદ્રક :
કાન્તિલાલ ગિરધરલાલ શાહ
શ્રી શારદા મુદ્રણાલય
પાનકોર નાકા : અમદાવાદ



છોગલાળો મારો એકતારો ગાશે ગીત, હું નાચું રે
પાયે બાંધી ઘૂઘરે નાચું.

[મોરપીંછનાં
મૂળ.]

અ ર્પ ણ

એકતારાનાં બન્ને ચિત્રો આલેખનાર

સ્વયંનિર્મિત કલાકાર ભત્રીજા

શ્રી લાભચંદને

ક્રમ



નિવેદન : બીજી આવૃત્તિનું

નીચેનાં ગીતો આ આવૃત્તિમાં બાદ દીધાં છે,—

આવજે વાલી બા: ધરણીને દેવસમાં વરદાન : જોગંદર જગદીશને: અનાદર પામેલી લેખિનીને: એ ચાર રવીન્દ્ર-કૃતિઓ પરથી ઉતારેલાં હતાં. એને નવા સંગ્રહ રવીન્દ્ર-વીણામાં મૂકી દીધાં છે.

'દૂબળાની નારી' કાઢી નાખ્યું, કારણ કે એ સાંતાલની નારી–(રવીન્દ્ર-વીણા)ની નકલ જેવું હતું.

'જન્મભોમના અનુતાપ' અને 'ખમા ખમા લખવાર' એ બે ગાંધી-કાવ્યો બાદ કીધાં છે, કારણ કે ગાંધીજીને વિશેની તમામ કૃતિઓનો જુદો સંગ્રહ 'બાપુનાં પારણાં' નામથી થયો છે.

'હસતા હિમાદ્રિને' કાઢી નાખ્યું, કારણ કે તદ્દન નબળું લાગ્યું. પ્રવેશક (આત્મનિરીક્ષણ)માંથી પણ કેટલો ભાગ બાદ દીધો છે. કૃતિઓનો ક્રમ બદલી નાખી વિષયવાર ગોઠવવાની દૃષ્ટિ રાખી છે. ટિપ્પણમાં જરૂરી વધઘટ કરી છે.

બોટાદ, ૧૯૪૬ **ઝવેરચંદ મેઘાણી**

આત્મનિરીક્ષણ

શબ્દના સોદાગરો : કવિજનોને, સાહિત્યના સર્જકોને એ નામે ઓળખાવવા શું ઉચિત નથી ? સોદાગર એટલે દેશદેશાન્તરે ઘૂમતો, જૂજવા સીમાડાનો પરિભ્રમણશીલ વ્યાપારી. હાટડું માંડીને એ બેસે નહિ. એની વણજાર સાહસોને નોતરતી ચાલે. અણખેડયા પંથ એને ડરાવે નહિ, અણદીઠી ભોમ એને અકળાવે નહિ, નવલા પ્રદેશોનાં એ અન્નોદક ચાખે. એની ઠાલવેલી પોઠચોમાંથી સ્થલેસ્થલની માલ–આપલે ચાલે. સોદાગર શબ્દ સર્વોચિત છે, કારણ કે વિચારો અને ઊર્મિઓના કાફલાવહન્તો સાહિત્યિક વિશ્વપ્રવાસી છે, સાહસશૂર છે, ધૂની છે, અને એ બધાંથી યે ચડી જાય તેવું તેનું બિરદ તો છે, પોતાના પ્રિય ઘરસંસારથી લાંબા વિજોગો, સ્વૈચ્છિક દેશવટાઓ લેવાનું. એના કેડા એકલ હોય છે. છતાં એ તો વ્યવહારી સોદાગર છે, વિવેક એ એનું મોટું લક્ષણ છે.

‘ ઊપડ ધણીને દ્વાર ! ’

પણ શબ્દોના સર્વ સોદાગરોમાં યે વિલક્ષણ ને વિષમપંથી તો કવિતાકાર છે. એને આપણે ઓળખ્યો છે અતરિયો, સુરૈયો કહીને. ‘ આપણ કાંધે લઈ ગઠડિયાં, ઊપડ ધણીને દ્વાર ! ’ એ બાંધ્યું છે મેં કવિ–સુરૈયાનું નિરાળું સ્વરૂપ. એનો અસબાબ એણે એની કાંધ પર જ ઉપાડવાનો હોય છે. એની કૂંપીઓમાં અર્કો, નિષ્કર્ષો ભર્યા છે. એની કવિતાની પોઠો કે કાફલા નથી ઠલવાતા. એના પ્રત્યેક શબ્દ-પૂંભડાની અવનિભરતી ફોરમને માટે માનવસંસારના ઊકળતા ચરૂમાં અજબમુખ પ્રાણ પરિતાપે બફાયા હોય છે. એણે જે સુંગધ નિચોવી છે તે કોટિ કોટિ જનહૈયાંનાં સંવેદનોમાંથી નીપજેલ હોય છે. ઉઠાવીને એણે ધણીને દુવાર ઊપડવાનું હોય છે. ‘ધણીને દુવાર’ : માલિકની

સન્મુખ : કવિનું આખરી મુકામ ઇશ્વરનું આંગણું છે. 'ધણીને દુવાર' એ શબ્દ ભજનવાણીનો છે. રવીન્દ્રનાથે કરેલી કવિ-પ્રયાણની કલ્પના પણ

नीरव जिनि
ताहार पाये
नीरव वीना दिवो धरि

'બધાં ગાનો ખતમ કરીને, આખરમાં મારી નિઃશબ્દ વીણાને તો હું એ 'નીરવ'ને જ ચરણે ધરી દઈશ.' એજ છે :

સ્વાનુભવો ને પરાનુભવો

હું આ લખું છું તે શું ખરે જ અંતરમાં અનુભવું છું ? કવિતાકાર, સાહિત્યનો સર્જક શું સાચોસાચ નિજલખ્યું બધું સ્વાનુભવમાંથી નિતારે છે ? 'ગરજ કોને ?' નામનું આમાંનું ભજન મેં એક ચિંતનગામી, યોગભક્તિના આશક અધ્યાપક પાસે ગાયું ત્યારે એણે પણ મને પ્રશ્ન કર્યો કે તું આ પ્રભુ-તલસાટનો અનુભવ કરી શકે છે ? 'પ્રભુ' નામે ઓળખાતું કોઈ એક અગમ અગોચર સત્ત્વ, માનવીને ખોજવા, મેળવવા, પોતાની પાસે ખેંચવા, પોતાના આત્મવિકાસની ભૂમિકા લગી ચડાવવા વલવલે છે; મત્સ્યાવતાર ધરી માનવજીવને જળમાં ગોતનારો, વરાહ રૂપે કાદવમાં ઢૂંઢનારો કોઈક ચૈતન્યજ્યોતિ યુગાન્તરોથી ઉત્ક્રાંતિક્રમ દ્વારા જીવને શિવસ્વરૂપે પામવા મથે છે અને જળ, કીચડ, પથ્થર, વનસ્પતિ, પંખી ને પશુકોટિમાંથી છેવટે માનવ-ભૂમિકામાં તો લઈ આવ્યો છે, તો યે હજુ તલસે છે : માનવી પ્રભુ માટે નહિ પણ પ્રભુ માનવી માટે તલસે છે : એવો જે 'ગરજ કોને?' ના પદવાળો ભાવ, તે શું પદનો રચયિતા પોતાના ઊર્મિતંત્રમાં અનુભવે છે ? તલસતા પરમ ચૈતન્યસ્વરૂપની એને આત્મપ્રતીતિ થાય છે ?

અધ્યાપક મિત્રના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેં નકારમાં વાળ્યો. ભક્તો પોતાના અનુભવો ગાતા હશે, કવિતાકારોનો એક સમૂહ પોતાનાં

ઉરસંવેદનોને શબ્દસ્થ કરતો હશે; પણ બીજો એક સમૂહ છે, જે બહુધા પરાનુભવોને જ પોતાના ઊર્મિ–તંત્રની વીણા કે એકતારા પર બજવવા મથે છે. એટલે કે મુખ્યત્વે એ કલ્પક છે, નિજાનુભવી નથી. ઉદાહરણ લઈએ : પીડિતો દુઃખિતોનાં પદો ઘણાએ ગાયાં છે, મેં પણ ગાયાં છે. એમાંનાં કેટલાંક પરભાષામાંથી મેં જેમ આપણી ભાષામાં ઉતાર્યાં છે, તેમ બીજાં કેટલાંક જેને વ્યવહારવાણીમાં મૌલિક નામે ઓળખવામાં આવે છે તે પણ વસ્તુત મૌલિક નથી, એટલે કે તેનાં મૂળ રચનારના પોતાના પીડિતપણામાં નથી બાઝેલાં. પર-ભૂમિમાં ઊગેલ રોપાઓને પોતાને આંગણે લાવીને ચોંપનાર માણસની માફક, પરપીડનનાં સંવેદનોમાંથી ઉદ્‌ભવેલા એ ભાવોને મેં મારી કલ્પનાભોમમાં માત્ર રોપ્યા છે. ભોગવનાર, અનુભવનાર, વેદનાનાં હળો વડે ખેદાઈ જનાર ભોંય પારકાં હૈયાંની છે; કવિતાકાર એ સંવે-દનોના સીધા પરિસહનાર તરીકેનો દાવો કરી શકે નહિ.

સંવેદનાની ખરલમાં

ચૂથિકાએ ગાયું છે ગ્રામોફોનની તાવડી ઉપર : 'કોઈ કહિયો કહિયો કહિયો રે હરિ આવનકી.' મીરાંનાં બીજાં યે ઘણાં પદો એણે ગાયાં છે. ગાન એનું છે, તલસાટ એના નથી, મીરાંના છે. મીરાંની ભસ્મ ઉપર ચાર સૈકાના વાયરા વાઈ ચૂક્યા છે. આજની ગાનારી એ સૈકાજૂના સૂક્ષ્મ પરાનુભવને પોતાના ગળામાં કોતરે છે. ગાનારી ભેખ લઈને, રાજવૈભવ ત્યાગીને, પતિને ય તરછોડીને, વૃંદાવનમાં વિચારવા નીકળી નથી પડી; ગાનારનું હૃદય પણ, મીરાંની પ્રભુપ્રીતે રંગાયું રસાયું હરદમ તો નહિ રહેતું હોય, ગાનારે ભગવો કે ધોળો વેશ પહેર્યો નહિ હોય. ગાનારી જેમ મીરાંની મનોભૂમિમાં પહોંચેલી નહિ હોય, તેમ બીજે પાસે મીરાંની નકલ બનાવટ પણ નથી કરતી. એણે એના ગળામાં પરનું સંવેદન ઘૂંટયું છે. એજ સ્વધર્મ કવિતા-કારનો સમજવો. એ ઘૂટે છે કલ્પનાવતી ઊર્મિતંત્રની ખરલમાં: પણ

એ ઘૂંટે તો છે પારકાના અનુભવ. એવાઓની જમાતમાં આપણું સ્થાન હોય તો બસ છે.

અસલી કે નકલી

કવિઓ એટલે તો વેદવાણીમાં કહેલા ઋષિઓ : આર્ષદ્રષ્ટાઓ: પરમ સત્યના પયગમ્બરી પેખન્દાઓ: એ જ કવિઓ પોતાનાં પારગામી ચક્ષુઓનું ખચીત દીઠેલું ગાય. કવિતાકારો એવી આર્ષદૃષ્ટિનો તો શું પણ ઉંબર લગીની યે ભૂમિને નિહાળી હોવાનો દાવો ન કરી શકે. સ્વાનુભવલક્ષી કવિતાના રચનાકારો પણ જો ઝીણવટથી તપાસશે તો એમણે ગાયો હોય તે 'સ્વાનુભવ' કિંચિત જ પોતાનો અનુભવ હશે. પરાનુભવના પડઘાને જ ઘણું ખરું એ સ્વાનુભવમાં ઘટાવતા હોય છે. વિશ્વકવિતાના પ્રચૂર વારસાની આપણને આજે સુકર પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે. એના ગાઢ પરિચયે આપણને ઉચ્ચારણની સરલતા સંપડાવી છે. એ સરલતાને આપણી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં અનેકવિધ ખેલો ખેલાવીએ છીએ ને એ ખેલનમાં આપણી થોડીક ક્ષણોની સહૃદયતાને મૂકીએ છીએ. તેને પ્રતાપે આજની કવિતા સરજાય છે. મીરાંને ગાવામાં જેવી સહૃદયતા યૂથિકાએ કેળવી છે તેના જેવી આપણી સહૃદયતા આપણાં પરાનુભવગાનમાં આપણે સીંચીએ તેટલે અંશે એ કવિતા સાચી બની એમ કહેવાનો આજે શિષ્ટાચાર છે. સહૃદયતાનું પ્રમાણ જેમ અલ્પ, તેમ તે કવિતાને વધુ નકલી કહેવાનો રિવાજ છે.

પ્રયોગકારો છીએ

આપણી ઘણીખરી કવિતા મૂળે તો નકલી છે. છતાં એમાંની સર્વોત્તમ નકલ એ કે જે તત્ક્ષણ પૂરતી દિલસચ્ચાઈએ વિભૂષિત : બાકીની બધી બનાવટપણાથી દૂષિત : 'ઊંછી ઉધારા અરક લઈ માંહીં ભેળે તેલ ધૂપેલ : એ રે સૂરૈયાની કૂડી ચાલાકી, નારીરંજણ ખેલ!' ઉત્તમ કવિતાકારો કુશળ કસબીઓ હશે, ખરા કવિઓ ન યે હોય. એવું કથન તુચ્છકાર નથી સૂચવતું. કુશળ

કસબીપણું પણ કંઈ રસ્તામાં પડયું છે! योगः कर्मसु कौशलम् : એ તો યોગ છે. એ છે પ્રયોગકારોનો યોગ. ઘણાખરા પ્રયોગો જ કરનારા છીએ. નાના પ્રકારના કલ્પના–પ્રયોગો કરી, નાના પ્રકારના લાગણી–પ્રયોગો કરી, નાના પ્રકારના ભાષાછંદોના પ્રયોગો કરી કરી પરાનુભવોનું એવું ઉચ્ચારણ શોધીએ છીએ, કે જે પરજનોને પોતાને હૈયે વારંવાર રમતું લાગ્યા કરતું હોય છતાં રમ્ય સ્વરૂપે પ્રગટ કરતાં ન આવડતું હોય : 'what oft was thought but never so well expressed.' આંગ્લ કવિ પોપની, કવિતા વિષેની આ પિછાન મને સ્વીકાર્ય છે. આપણો સ્વધર્મ, અનેક હૈયામાં રમી રહે તેવાં વાણી–સ્વરૂપો ઘડવાનો છે. જનજનને ઊર્મિ-બારે એના આતમતત્ત્વને ભાવતાં ટોપરાં તેજાનાનાં વહાણો નાંગરતા તમે સાહસશૂરની ખુમારીએ ભર્યા સોદાગરો છો કવિતાકારો! તમે પરમ જ્યોતિના પારદર્શીઓ નથી.

ભજનનું વાહન

'યુગવંદના' પૂર્વેનાં 'વેણીનાં ફૂલ' ને 'કિલ્લોલ'માં જૂજવા પ્રયોગો જ હતા. 'યુગવંદના' પણ પ્રયોગોની જ એક પોઠય હતી. એમાં ભજનની ભાવલઢણમાં તેમ જ ઢાળલઢણમાં થોડી રચનાઓ કરી હતીઃ 'ઊંડી રે નીંદરુમાં અમે સાંભળ્યું રે ધરતી માગે છે ભોગ!' એ પહેલો પ્રયોગઃ 'વીરા મારા પંચ રે સિંધુને સ્મશાન' એ બીજોઃ ને 'ઘણ રે બોલે ને એરણ સાંભળે હો જી' એ ત્રીજો. પહેલો પ્રયોગ એક ધર્મપુરુષે દોરવ્યા સૌપહેલા પ્રજાસંગ્રામ પર અજમાવ્યો, બીજો પ્રયોગ એક માનવીના વધસ્થંભારોહણના પ્રસંગ પર, ને ત્રીજો એક વ્યાપક વિશ્વસ્થિતિ ઉપર. એ ત્રણ પ્રયોગોએ ઉપલી નીચલી સર્વ સાહિત્યરસ–કોટિઓનાં શ્રોતાજનો પર મેળવેલી સફલતાથી એક ખાત્રી થઈ કે ભજન એ કાવ્યનું જૂનવાણી વાહન નથી, એ કવિતાસ્વરૂપમાં સનાતન તાકાત ભરી છે; ને એ શક્તિ-

કેવળ વૈરાગ્ય અને આધ્યાત્મિકતાનું જ નહિ પણ આત્મસમર્પણ, યુદ્ધ અને સામાજિક અવસ્થાની વિષમતાના આધુનિક (ખરું જોતાં તો સર્વકાલીન) ભાવોનું પણ ગરવું ગંભીર વાહન બની શકે તેવી છે. ને હકીકતે જોઈએ તો સોરઠી ભજનિકાએ ઘેરી ઘેરી ભજનવાણીના પ્રયોગો વીર, રૌદ્ર, કરુણ, શૃંગાર વગેરે જૂજવા પ્રકારના રસોને પ્રકટ કરવામાં ક્યાં નથી અજમાવ્યા ?—

'ગરવે નેજા ઝળેળ્યા
ગરવે નેજા ઝળેળ્યા રે
'ગરવો ધણેણ્યો વાજાં વાગશે હો જી.'

એ પદના સંગ્રામોચિત સ્વરો.

'સોળ રે કળાનો સૂરજ ઊગશે
'તપશે તે દી બાળોબાળ રે
હાં–હાં–હાં.

'ધરતીનાં દોય પડ ધ્રૂજશે
'હોશે તે દી હલહલકાર રે
હાં–હાં–હાં

'પીર રે પોકારે મુંજાં ભાવરાં !'

એવા એક સાધકના આગમ–બોલના રૌદ્ર પુકાર.

'ધરતી માથે હેમર હાલશે સૂના નગર મોજાર,
'લખમી લૂંટાશે લોકું તણી એની નવ બૂમ કે ન વાર,

'પોરો રે આવ્યો સંતો પાપનો
'ધરતી માગે છે ભોગ !'

એવી વ્યાપક સતાવણીના આગમ–બોલ.

'સેજ પલંગ માથે પોઢતાં
'બાળુડા ! સેજ પલંગ માથે પોઢતાં,
'એવાં પથરે પોઢાડયાં નાનાં બાળ...ગરનારી !'

એવી કરુણાર્દ્ર શિષ્ય--વાણી.

'એ જી જેસલ !"

'તમે રે હીરો ને અમે લાલ;

'એકી એ દોરામાં દોનું પ્રોવિયાં હો જી.'

એ પ્રેમોદ્‌ગાર.

ભજન–વાણીની એ ભાવેભાવમાં રમતી શક્યતા રાત્રિઓ પછી રાત્રિઓના નિસ્તબ્ધ પ્રહરોમાં આપણા શ્રવણે પડે છે. એના બોલ, લહેકા અને સંઘઝીલાતા સ્વરારોહો ને અવરોહો, કોઈ ઘૂઘવતા મહે-રામણની લહરમાળ જેવા આપણા પ્રાણને લહેરાવે છે. એના બોલ અને ધ્વનિ–ઘોર જાણે નાદબ્રહ્મમાંથી નીતરતા હોય છે. સમૂહ--સંગીતની એમાં પરાકાષ્ટા છે.

'એકતારો' નામ કેમ ?

ભજન–વાણીનાં એ તંતુઓ પકડવાનો મારો પ્રયાસ થોડો આગળ ચાલ્યો છે. એના પ્રયોગ મેં ' મુંબઈની શરાબબંધી ' જેવી કે ઠક્કર બાપાની એંશીતેરમી જન્મ–જયંતી જેવી પર્વણી માટે કર્યા છે. 'તકદીરની ત્રોફનારી'નું નિગૂઢ રૂપક મેં એ ભજન–પ્રયોગમાં ઢાળ્યું છે, ને છેલ્લે તો 'ધણીને દ્વાર' જઈ આ પ્રયોગ 'સંહારના સ્વામી'માં વીરમ્યો છે. વીસેક આમાં ભજનો છે, બાકીની જૂજવી રચનાઓ છે, એ સર્વના નાનકડા સંગ્રહને 'એકતારો' એવું નામ આપવામાં મેં મારાં મુખ્ય નવાં વલણોને અગ્રપદ આપ્યું છે.

પીડિત–ગીતોનો ઝોક

પ્રલયની ફૂંકો તો પીડિતોનાં કાવ્યોમાં લગાવે છે કવિતાકારો. કટાક્ષોના ઉગ્ર દંશ દે છે ને પીડકોને દઝાડે છે. પણ ભજનની વાણીમાં પ્રવેશ્યા પછી તો આખરી કલ્યાણના જ ઉદ્‌ગારો ગમ્યા છે. ઉચ્છેદકોને સંબોધ્યું છે કે—

'વીરા ! એક બીજ વાવીએ ન જાણ્યું
'તો લાખ ઝાડ કેમ બાળ્યાં ?
'વીરા ! એક બુન્દ નીર ના ઉતાર્યું,
'જૂનાં નવાણુ કેમ ટાળ્યાં !' (ભ્રાંતિ)

નર્યા 'વેગ'ને પંથવિહોણો પેખ્યો; ને સંહાર કરતાં સર્જનની જ શક્તિને સત્કારી. 'સંહાર'ની બ્રહ્માંડો છૂંદતી ફાળો કરતાં સર્જનનાં નાનાં ને સુકુમાર પા પા પગલાં વધુ ને વધુ કલ્યાણકારી દેખાયાં છે. 'યુગવંદના'માં 'કરાલ કાલ'ને અને ઉચ્છેદક 'ઓતરાદા વાયરા'ને આવાહન દેનારી રુચિ આજે તો 'સંહારના સ્વામી'નું રૌદ્ર રૂપ ગાતી ગાતી પણ આખરે દીનભાવે ભાખે છે કે–

'સંહારના સ્વામી ! તુંને વંદના હો જી;
તું છો શિવ અને છો સુંદર
'તું છો સત્ય અને છો મંગલ રે
'આખર તો એવાં રૂપે રાજજે હો જી.'

અંતિમ મંગલતા

વિશ્વના પરમ કલ્યાણકર તત્ત્વની આ અંતિમ મંગલતા તરફ આપણા અંતરનું ઢળવું, એ કેટલું અગોચર અને રહસ્યભર્યું છે ! જૂના કાળનું મારું 'વીર જતીન્દ્રને' જોઉં છું ને નવું 'ફાટશે અગ્નિથંભો' એની સાથે મીંડવું છું. બેઉ આમાં મૂકયાં છે. જતીન્દ્રના આત્મ-સમર્પણને બિરદાવવા જતાં શબ્દોમાં કટુતા, ઉગ્રતા, કંઈક અંશે ફિશિયારી આવી છે. ને સમાપ્તિમાં–

'રજ રજ નોંધી રાખશું, હૈયા બીચ હિસાબ,
'અવસર આવ્યે માગશું, કિસ્મત પાસ જવાબ

'માગવા જવાબો એક દિન આવશું,
'ભૂખરી પતાકા સંગમાં લાવશું

'અમારા રક્તના હોજ છલકાવશું
'માતનો ધ્વજ ફરીવાર રંગી જશું.'

એવી દાંત-કચકચાટી છે. તેની સામે નવા 'ફાટશે અગ્નિથંભો'માં નિર્દોષ પ્રજાજાગૃતિ રૂપી પ્રહ્લાદ પર કેર ગુજારનાર પીડકને માટે આખરી અંજામ તો, હિરણ્યકશ્યપુનો થયો હતો તેવો જ કલ્પ્યો છે, કલ્પના એજ કારમા રૂપની કરી છે કે બરાબર સંક્રાંતિના ઉંબર પર પ્રજાત્વનો ધગેલો થંભ ફાટશે, પણ સંહારતત્ત્વની બિભીષિકા તેટલે જ અટકે છે અને ગવાયું છે કે,

'ને ત્યાંથી કોણ નરસિંહ ?—ના, ના, કોક નવે રૂપે,
'અપાપી પાપીની સૌની ઊઠશે અંબિકા રૂપે.'

એ જ મંગળ તત્ત્વની અંતિમ પ્રતિષ્ઠા, પરઆંગણેથી આણેલા રોપ 'કાંતનારાં'માં પણ મારી નજરે પડી છે. પીડિત પૃથ્વીસમાજના બે પ્રતિનિધિઓ જેવાં એ બે પાત્રોના પરસ્પર ઉદ્‌ગારોમાં, યુવાન પૌત્રી આગ વરસાવે છે, વૃદ્ધ દાદી આખરી આસ્થાનું જળસિંચન કરે છે, ને 'જો બેટા, લેરખી આવે સંદેશા લઈ ભાણના' એવી એ બુઢ્ઢીની આશા-મીટને બળે બન્નેનો હૃદયધ્વંસ થતો બચે છે.

કટુતાનું તત્ત્વ

કટુતા અને ઉગ્રતા આપણી કવિતામાંથી પૂરી વિદાય પામી જાય, એ શું આજની પ્રયોગાવસ્થામાં સહેલું છે ? ' ન ધણિયાતી નથી' એ ભજનમાં મેં પ્રજા-ધેનુને મુખે ગવરાવ્યું છે કે—

'વાંભ સુણો મારા ધીંગા ધણીની,
'આવતાં નૈ લાગે વાર;
'સૂકાં મારાં ચામડાં સાટે
જોજો લીલાં ચામ નો ફાટે !'

એમાં પીડકોનાં લીલાં ચામડાં ફડાતાં કલ્પીને મેં અંતિમ માનવતાને દૂષિત કરી છેઃ પરંતુ બીજી બાજુ મેં સ્વાર્થપ્રેરિત વિશ્વયુદ્ધોમાં બેગુને કતલ થતા ભાડુતી સૈનિકોની જન્મદાત્રીઓને કલેજે આવી આરઝુઓ મૂકી છે—

'કારમા લોહ—થંભાઓ ગાળી અગ્નિરસો પીઓ,
'કોટિકોટાન અંબાઓ ! આંકડા ભીડી નીસરો !
'હીંચોળી પારણાં લીધાં, ઝંઝા–જૂથ બનો હવે;
'ઝંઝેડો તખ્ત ને તાજો, પ્રલયંકર ચંડી હે !'

એવી કલ્પના શું દૂષિત છે ? એમાં શું માનવતાપૂજકોને 'પુત્રની વાટ જોતી' માતાના કાવ્યના જેવી મંગલતા દેખાશે ? એણે તો પંથભૂલ્યા રઝળુ દીકરાને જ ઘેર આવવા વીનવ્યું છે. એણે તો પહેરેગીરોને પણ વીનવ્યું છે કાળી અંધારી રાતે કે—

રઝળુ દીકરો ક્યાંય જો મળે,
પથ બતાવજો, ઘર ભણી વળે.

એમાં બંડનો, ઉથલપાથલ કે દાઝભરી કટ્ટર ધ્વંસવૃત્તિનો નહિ, પણ આર્દ્ર સમજાવટનો ભાવ અંકિત છે. જેમ જેમ ઊર્મિતંત્ર ગળાતું આવે છે તેમ તેમ એજ ભાવ વધુ સ્પર્શે છે. પણ મેં કહ્યું છે તેમ, સામાન્ય કવિતાકાર, જે કવિ (આર્ષદૃષ્ટા) નથી, તે તો પરાનુભવોને જ ઝીલતો રહે છે. અહીં ઝીલાતાં આ બેઉ, મારાં નહિ પણ પરનાં સંવેદનો હોઈ, મેં તો કેવળ એના દર્શાવક તરીકેની જ સ્થિતિ સ્વીકારી છે. ને મારો પરમ સંતોષ તો 'અસલ વાત' જેવા ગીતમાં વસ્યો છે. એમાં પણ શત્રુ–સૈન્યના સૈનિકોની બંદૂકે ઘવાતી એક સ્ત્રીની લાગણીઓમાં પોતાને મારનારાઓના અંતરતમ માતૃપ્રેમ ને સ્ત્રી–સન્માનની કલ્પના મૂકી છે—

' એ મને ય જો અંતરિયાળ મળે
'તો બોલાવે પૂછી, તમે કોણ છો મા !'

પણ અસહ્ય લાત તો આ જખ્મી ને અપમાનિતા જનનીના દિલમાં એક જ છે: આ સૈનિકદળોને મોતને પંથે ચડાવનારા મતલબીઓ એમ બિરદાવીને ઉશ્કેરે છે કે 'મારો આ પરદેશીઓને, કેમ કે આપણી મા (માતૃભૂમિ) એમ માગે છે." અસહ્ય છે આ મા–માતૃભૂમિના નામે સંહારક વૃત્તિ ઉત્તેજવાની રણકિકિયારી, કારણ કે 'મા' ઊઠીને પારકાં સંતાનોનો સંહાર માગે કદી ?

વ્યક્ત અને અવ્યક્ત

આત્મનિરીક્ષણનો આ દષ્ટિદોર મને મારાં, અહીં સંગ્રહેલાં પીડિત–ગીતોની વધુ તપાસે ખેંચી જાય છે, કનિષ્ઠ ભાવ મને પરદેશી કવિતામાંથી ઊતરેલા 'ગરીબોદ્ધારની ચાલાકીઓ'ના ગીતમાં ભાસે છે. એમાં સર્વોપરિ સ્થાન મજૂરમાલેકોની આછકલી મજાકને જ મળ્યું છે. આવી આછકલાઈ કોઈ હડતાલીઆઓની ચોપાટી–સભા ગજવતા ભાષણખોરના મોંમાં જ સુસ્થાને ગણાય; કવિતામાં એ દૂષણ બને. કવિતામાં વ્યક્ત કરતાં અવ્યક્ત જ વધુ મહત્ત્વનું. કવિતાની કસોટી જ એ : વ્યક્તને બાદ લેતાં અવ્યક્ત કેટલું ગૂંજી રહે છે ? એ કસોટીએ ચડાવો તો આ ગીતની કિલષ્ટતા પ્રકટ થશે. અવ્યક્ત કશું જ નથી રહેતું.

એ આંકણીએ ચડાવીએ 'મને વેચશો મા' ગીતને. આમાં પીડિત દલિતનો, પોતાના બીજી બાજુના શોષકો (exploiters) તરફનો, અર્થાત સેવકો ઉદ્ધારકો પ્રત્યેનો કટાક્ષ છે. પીડિતનાં આંસુ વડે પોતાની સોનાની ઇન્ડી–પેનો ભરનાર, પીડિતના ક્ષુધાગ્નિ પર પોતાના રોટા શેકનાર, પીડિતના શોણિતમાં પોતાના 'વાદ'ના વાવટા રંગનાર, પીડિતની પાંસળીઓનાં હાડકાં ગણાવવા માટે બાકી રહેલ ચામડાં પણ ઉતરડનાર આ નવીન શોષકોની ધંધાલક્ષી દાંભિકતા (insincerity) પર આ કટાક્ષ છે. પણ એ કટાક્ષનું કાવ્યતત્ત્વ થોડુંઘણું, ઉપરની જ પેઠે કલુષિત છે. એ પીડિતોદ્દગારમાં ચબરાકી

આવી છે. એમાં પીડિતોની સ્વાભાવિક સહૃદયતા નથી વિલસતી. એ હિસાબે 'કેમ કરે, કાયદો નૈ !' કટાક્ષ વધુ માનવતાયુક્ત ને સ્વાભાવિક લાગશે. સંચાની સાથે ભાઈબંધીનો સ્નેહ સમજતો મજૂર યંત્ર ચલાવતાં ચલાવતાં પોતાની કુંવારી બહેનના વિવાહના વિચારે ચડે છે, વિવાહ માટે જોઈતાં નાણા નથી, નાણાંની બચત વગર વિવાહ કેમ કરીને બનશે ? એ વિચારગ્રસ્ત દશામાંથી સંચાના સંચાલન પ્રત્યે ગફલત જન્મી, બેધ્યાન બની જવાયું, સંચાએ બેધ્યાન 'દોસ્ત'નો હાથ એક જ લબરકે કોણી સુધી ચાટી લીધો ! ને મજૂરની મા 'કમ્પસન' (Compensation : નુકશાની) માગવા શેઠિયાઓથી માંડી રાજા સુધી ભટકી આવી પણ સૌએ એક જ જવાબ વાળ્યો; 'શું કરીએ બાઈ ! કોમ્પેન્સેશનનો તો આપણા રાજ્યમાં કાયદો જ નથી ના !'

કવિતામાં પુણ્યપ્રકોપ

યંત્ર–માલિકો પ્રત્યેના રોષદ્વેષને દૂર રાખી તેમજ મજૂરની જ સર્વગુણસંપન્નતા ગજાવ્યા વગર, ન્યાયઅન્યાયની વહેંચણી કરવાનો લોભ ત્યાગીને પીડિતવાદના દરિયાવને ડોળવાનું કામ કવિતા માટે દુષ્કર છે. કવિતા કાં ગાળોનો કોષ બની જાય છે, કાં વેવલાઈની રુદનિકા બની જાય છે. નરી ચીડ અને પુણ્યપ્રકોપ વચ્ચે ગુસ્સા, અને જુસ્સા વચ્ચે વિવેક કરવાનો કવિધર્મ ગંભીર છે. પુણ્યપ્રકોપના વિશુદ્ધ પ્રાદુર્ભાવને 'પુણ્ય'ની પહેલી અપેક્ષા છે. એ પુણ્યવત્તાને પામતાં પહેલાં હૃદયને કેટલા વિષઘૂંટડા પચાવી જવા પડે છે ! વાણી ખિજાઈને વ્યક્ત થાય છે, ને એ ખીજ પણ સ્વાનુભવનું સત્ત્વ નથી હોતી તે હકીકત આજની ઊછીતી લીધેલી કવિ–ખીજને પણ વધુ કરુણ કરી મૂકે છે. આપણે ઘણા એના ભોગ બન્યા છીએ. પણ પ્રયોગ-દશામાં સાચદિલીથી પગ ઠેરવતા ઠેરવતા, ઠોકરો ખાતા ને લપટતા આપણે નવા પંથો ખેડીએ છીએ. સ્વરૂપોની નવીનતા જે મુગ્ધદશા

ચારૂમાં જન્માવે છે તે ઝાઝો કાળ ટકતી નથી. આપણે આપણા મહિમાની કલગીઓ માનેલી કઢંગાઇઓ અને ખૂબીઓ માનેલી ખામીઓ 'ધણીને દ્વાર' પહોંચતાં સુધીમાં તો આપોઆપ ખરી પડશે: 'તે દી શબ્દ લય પામશે, હોશે આપોઆપ ઉજાસ, ચલ મન શબ્દને વેપાર જી!'

રુચિભેદને કારણે

પણ પ્રત્યેક પીડિતગીતમાંથી પ્રધાનપણે પીડિતપણાની સ્થિતિ પ્રતિ હૃદય દ્રવીભૂત બને ને તે પછી જ અન્ય રસ નીપજે એવી રચના હોવી જોઇએ એવું કેટલાક મિત્રોનું વિધાન માન્ય રાખી શકાય નહિ. પ્રત્યેક ગીતને કે કાવ્યને પોતાના વિષય પૂરતી જ રસનિષ્પત્તિ કરવાનું કર્તવ્ય છે. એ રસ વીર હોય, રૌદ્ર હોય, બીભત્સ પણ હોય, કરુણ હોય કે ન પણ હોય. અલબત્ત, આ બધા રસોની જમાવટ પણ રેઢી નથી જ પડી. એ પણ કવિતાકારના ઊર્મિતંત્રની ઉચ્ચ મનોભૂને માગી લે છે. એટલે અમુક ગીતમાં અમુક જે રસનું સંવેદન મૂકવાનો ઉદ્દેશ હોય તે ઉદ્દેશ જો ફળીભૂત ન થયો હોય તો જ એ ગીતને દોષ દઇએ; એમાં જે મૂકવાનો સંકલ્પ જ નહોતો તેનો અભાવ એ એનો દોષ ન કહેવાય. રુચિભેદને કારણે કોઈને 'કરાલ કાલ જાગે' અથવા 'કોદાળીવાળો' કરતાં 'ખેડુ સ્ત્રીનું સંધ્યાગીત' વિશેષ ગમે, તો અનેક પ્રેમીજનોને 'યુગવંદના'નાં પીડિત-ગીતોમાં વિલસતો પ્રાણ આ 'એકતારામાં' બુઠ્ઠો બન્યો લાગશે.

હમણાં જ એક સજ્જન કવિતાનું એક પ્રધાન લક્ષણ કહી ગયા : થીજી ગએલા પ્રાણ–પોપડાને ઉષ્મા અર્પીને ભેદવાનું, ઓગાળ-વાનું, પ્રવહમાન કરવાનું કામ અવલ દરજ્જે કવિતાનું છે. બુદ્ધિ-વાદની અતિશયતા થિજાવે છે, વાસ્તવવાદનો અતિરેક થિજાવે છે; વ્યવહાર-દક્ષતાના દાવપ્રપંચોએ ટેવાયેલાં હૈયાં થીજી હિમ બને છે. એના પર ઉષ્મારૂપ બની કવિતાનાં કિરણો પડે ને પિગાળે પરંતુ

લાગણીતંત્ર પર પિગાળણુ કામ કરી આપતી કવિતા અને એકલા કેવળ આવેશ-તંત્રનો જ કબજો લઇ બેસતી કવિતા વચ્ચેની સીમારેખ દોરવી સહેલ નથી. એક જ કાવતા સાંભળીને બે માણુસો જુદી જુદી અસરો અનુભવે છે. એક કહેશે કે આ તો પદુકરણુ કવિતા senti-mental s u છે, બીજો કહેશે આ હ્રદયદ્રાવક છે. દરેક વાતનો આધાર એ દિલ કોનું છે, અને એનું દ્રવન થવું એટલે શું, તે પ્રશ્નના જવાબ પર જ રહેશે.

વિશાળ કલ્પના-પટ

આત્મનિરીક્ષણુની આ પળોમાં કવિતાકારે જો પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરવાનો અધિકાર આગળ કરી જ લીધો છે, તો પછી અહીં એકરાર કરી નાખવો પ્રાસંગિક છે, કે મારી આંહીં આપેલી કૃતિઓમાં વધુ પ્રાણુપ્રિય મને તો આવાં લાગેલ છે; 'શબ્દના સોદાગરને,' 'વર્ષા' 'તકદીરની ત્રોફનારી,' 'મોરપીંછાનું મૂલ,' 'ગરજ કોને,' અને 'ધીમા ધીમાં લોચન ખોલો.' નાનકડા ખૂણાખાંચરામાં કે સાંકડી ઊર્મિસીમોમાં ખૂંચી ગયેલી કલ્પનાને જ્યાં વિશાળ પટ મળે છે ત્યાં ત્યાં ક્ષુદ્રતા આપોઆપ વીરમી જાય છે.

કારમાં છૂંદણાં

ક્ષુદ્રતાના એ વિરામનો 'તકદીરની ત્રોફનારી'માં મને સવિશેષ અનુભવ થયો છે. જેણે આકાશની છાતીનો બરાબર મધ્ય ઉરભાગ છૂંદણે ટાંકયો, જેણે પુરાતનપુરુષ રામચંદ્રના તકદીરમાં કીર્તિની વેલડીઓ ત્રોફી, રાજયોગી ભર્તૃહરિના લલાટમાં જ્ઞાનવૈરાગ્યનો અમર યશ ટાંકયો, ને બાળુડા ગોપીચંદની પીઠમાં એની જનેતાનાં આંસુ વડે જગદ્વંદ્ય ભેખ ત્રોફ્યો, એવી એક નિગૂઢ વિધાત્રીના હાથમાં નીલા રંગની કુલડી તો નાની છે, પણ એમાં એણે દરિયાના દરિયા ઘોળ્યા છે. એણે ફક્ત પોતે ત્રોફેલા ત્રાજવાના સુંદર નમૂના જ બનાવ્યા, પણ ન બતાવી એની સોય (એની સંતાપીતલ શક્તિ)

કે જે વડે એણે કોઈકિનું કલેજું ને કોઈકનાં કપાળ ત્રોડયાં હતાં. ખોલી ખોલીને એ બતાવે છે પોતાનાં કરુણોજ્જ્વલ કારમાં ત્રોફણો. ને...હાય, એના ત્રોફણુંનું કીર્તિસૌંદર્ય કામી લેવાની અણુસણૂરીમાં માનવીને નજરેય નથી પડતી પેલી 'કમખામાં સંતાડેલ સોય' નામની કીર્તિ–ત્રોફણુ કસોટી. રૂપ જોઈએ છે, પ્રસિદ્ધિ ખપે છે, પણ કલેજાના મર્મભાગ ઉપરનાં, સાચા સંવેદનનો રંગ પકડતાં, તકદીરનાં ત્રોફણાં ખમી ખાવાની તૈયારી નથી. ભજનવાણીનો નિગૂઢ પ્રાણ પકડી શકાયો હોવાનો ઠીક ઠીક સંતોષ મને આંહીં થયો છે.

મારી કાવ્યકૃતિઓની પ્રાર્શ્વભૂ મને આ રીતે સમજાઇ છે. આમ નૂતન પ્રયોગો કરવાની વૃત્તિ જોર કરતી હોઈને સર્જનમાં વિપુલતા આણવાનું અશક્ય છે, પણ તેથી તો ગુજરાતી સાહિત્યને કશું નુકસાન નથી. 'ઊછી ઉધારા અરક લઈ માંહીં ભેળે તેલ ધુપેલ' એવી કવિદશામાંથી કવિતાકાર બચેલો રહે, ભલે તે અલ્પ જ સર્જે, અને નાની મોટી પોતાની સર્વ રચનાઓ પરત્વે મારા જેવા અલ્પની આ એક જ શ્રદ્ધા સ્થિર બને કે,

> હેડા કેરી ધારણે તારે ઉર ઊઠે જે સૂર જી,
> એજ સૂરોના ઈમાની ભાઇ ! ગાયા કર ચકચુર;
> ચલ મન શબ્દને વેપાર.

'And above all, to thine own self be true. એ શેકિસ્પયર–વાક્યમાં ગૂંજતું એ 'ઇમાન' જ આપણું હો. બાકીનું બધું જ માલિકને ચરણે,

૨૯–૧૦–'૪૦ **ઝવેરચંદ મેઘાણી.**

બોટાદ.

એ ક તા રો

૧. શબદના સોદાગરને

["કર મન ભજનનો વેપાર"–એ ભજનઢાળમાં]



શબદના સોદાગરોની જાય ચલી વણજાર જી
ગગન–કેડા ધૂંધળા એની રજ તણે અંબાડ
ચલ મન શબદને વેપાર;
જી–જી શબદના વેપાર.

કોઇક લાદે પોઠિયા
કોઇ ગધે ભરતા ભાર જી;
કોઇક જોડે ગાડાંગાડી
ભીડાભીડ કતાર
જી–જી શબદના વેપાર. ૧

નહિ જડે તુંને પોઠિયા
નવ ગધે ભર તારો ભાર જી;
આપણ કાંધે લઇ ગઠડિયાં
ઊપડ ધણીને દ્વાર
જી–જી શબદના વેપાર. ૨

તારી જણશ વીરા જુદિયું
એના જુદા જાણણહાર જી;
જૂઠાં રે નામ એનાં પાડીશ ને

ભલે નવ જડે લેનાર
જી-જી શબદના વેપાર. ૩

અતરિયો રે વીરા, એકલપંથી
બેસે ન હાટ બજાર જી;
એક જ પૂંભડે અવનિભર
એની ફોરમના છંટકાર
જી-જી શબદના વેપાર. ૪

અતરિયા હો તારે કારણે
આજ અબજ ફૂલ બફાય જી;
અબજ માનવ-પૂંખડાં
ધગ ધગ જળે ઓરાય
જી-જી શબદના વેપાર. ૫

એક શબદને પૂંભડે
જેની ખપે જીવન-વરાળ જી;
એવાં અબજને તોળવા
કૈંક બેઠા હાટ બકાલ
જી-જી શબદના વેપાર. ૬

ઉછીઉધારા અરક લઈ
માંહી ઘોળે તેલ ધુપેલ જી;
એવા સુરૈયાની કૂડી ચાલાકી,
ના રી-રં જ ણુ ખે લ
જી-જી શબદના વેપાર. ૭

કોઈ ચાંદરણાં માગશે
કોઇ માગે રૂમઝૂમ રાત જી;
કોઇ કહે બીજી નવ ખપે
વિણ ભૂખ્યાં જનની વાત
જી–જી શબ્દના વેપાર, ૮

હૈયા કેરી ધારણે
તારે ઉર ઊઠે જે સૂર જી;
એ જ સૂરોના ઇમાની ભાઇ!
ગાયા કર ચકચૂર
જી–જી શબ્દના વેપાર. ૯

નહિ ચાંદો નહિ ચાંદની
નહિ નીલાં સાયર–નીર જી;
શબ્દને સરજે નહિ
ઘનમેહુલા ન સમીર.
જી–જી શબ્દના વેપાર. ૧૦

આતમની એરણ પરે
જે દિ' અનુભવ પછડાય જી;
તે દિ' શબ્દ–તણખા ઝરે
રગ રગ કડાકા થાય
જી–જી શબ્દના વેપાર. ૧૧

ખાંપણમાંય તારે ખતા પડશે
તન હોશે તારાં ખાખ જી;
તોય શબ્દના દીવડા

હોશે પંથભૂલ્યાંની આંખ
જી—જી શબદના વેપાર. ૧૨

શબદ – તણખે સળગશે
સૂની ધરણીના નિ:શ્વાસ જી;
તે દિ' શબદ લય પામશે
હોશે આપોઆપ ઉજાસ
ચલ મન શબદને વેપાર
જી—જી શબદના વેપાર. ૧૩

૨. તકદીરને ત્રોફનારી



[બાઈ! મેં તો પકડી આંબલિયાની ડાળ રે
જંગલ બીચ હું ખડી રે જી—એ ભજન ઢાળ]

બાઈ! એક ત્રાજવડાં ત્રોફણહારી આવી રે,
ત્રોફાવો રૂડાં ત્રાજવાં હો જી;
છૂંદાવો આછાં છૂંદણાં હો જી.

બાઈ! એ તો નીલુડા નીલુડા રંગ લાવી રે,
ત્રોફાવો નીલાં ત્રાજવાં હો જી!
છૂંદાવો ઘાટાં છૂંદણાં હો જી!

નાની એવી કુરડી ને, માંહીં ઘોળ્યા દરિયા;
બાઈ! એણે કમખામાં સોય તો સંતાડી રે,
પાલવ ઊંચા નો કર્યા હો જી.—બાઇ એક૦ ૧.

આભને ઉરેથી એણે આધી કરી ઓઢણી,
બાઇ! એણે નવ લાખ ટીબકી બતાડી રે;
કીધું કે આ મેં ત્રોફિયાં હો જી.—બાઈ એક૦ ૨.

રામને રુદેથી એણે કોરે કરી પાંભરી,
બાઇ! એણે કિરતીની વેલડિયું ઝંઝેડી રે
કીધું કે આ મેં ત્રોફિયાં હો જી.—બાઇએક૦ ૩.

ભર રે નીંદરમાં સૂતેલા ભરથરી,
બાઈ ! એના લલાટેથી લટડી ખસેડી રે
કીધું કે આ મેં ત્રોફિયાં હો જી.—બાઈ એક૦ ૪.

પીઠ તો ઉઘાડી એણે જોગી ગોપીચંદની,
બાઇ ! એની જનેતાને આંસુડે ઝરડેલી રે
કીધું કે આ મેં ત્રોફિયાં હો જી.—બાઇ એક૦ ૫.

મનડાં મોહાણું મારાં, દલડાં લોભાણું ને,
બાઇ ! મેં તો કાયાને કીધલ ત્યાં ઉઘાડી રે,
લાડુડા એણે મૂકિયા હો જી.—બાઇ એક૦ ૬.

સુરતા રહી ને મારી, સૂતી હું તો લે'રમાં;
બાઇ ! એણે સોયુંની ઝપટ જે બોલાવી રે
ઘંટીના પડ જયું ટાંકિયાં હો જી.—બાઇ એક૦ ૭.

ગાલે ટાંકયાં ગલફૂલ, કાંડે ટાંકી કાંકણી;
બાઈ ! મારી ભમ્મર વચાળે ટીલ તાણી રે
ત્રોફયાં ને ભેળાં ફૂંકિયાં હો જી.—બાઇ એક૦ ૮.

કલેજા વચાળે એણે કોર્યો એક મોરલો,
બાઇ ! મેં તો અધૂરો ત્રોફાવી દોટ મારી રે
કાળજડાં કોરાં રિયાં હો જી.—બાઈ એક૦ ૯.

ડેરે ને તંબૂડે ગોતું, ગોતું વાસે ઝૂંપડે;
બાઇ ! મારાં તકદીરની ત્રોફનારી રે
એટલામાં ચાલી ગઇ કિયાં હો જી.—બાઈ એક૦ ૧૦

૩. મોરપીછનાં મૂલ



આભને પાદર એક ચિતારે રાવટી તાણી રે
જી રે એક ! રાવટી તાણી,
રાવટીમાં એણે રંગની લાખો પ્યાલીઓ આણી રે
જી રે ભાઇ ! કૂરડી આણી. ૧

આભને પાદર એક ચિતારે છૂબિયું માંડી રે
જી રે કાંઈ છૂબિયું માંડી,
છૂબિયુંમાં એણે છેલછોગાળાં માનવી આલેખ્યાં
છોગાળાં ! માનવી આલેખ્યાં. ૨

આભને પાદર છેલછોગાળાંની ભીડ જામી ગૈ રે
જી રે ભાઇ ! ભીડ જામી ગૈ,
ભીડમાંથી એણે તારવ્યાં નેણાં કામણગારાં રે
નેણાં કો'ક કામણગારાં. ૩

આભને પાદર આપમોહ્યાં કૈંક દોડતાં ઘાયલ રે
જી રે ભાઈ ! દોડતાં ઘાયલ,
ઘાયલો કેરા સાદ સુણી જાગી શેરીએ શેરી રે
જાગી કાંઈ શેરીએ શેરી. ૪

'આભને પાદર હીંડ 'લ્યા ગાયક !' કોણ બોલાવે રે
જી રે મુંને કોણ બોલાવે !
એ રે બોલાવણહારને એક સંદેશડો આપું રે
સાદો સંદેશડો આપું. ૫

આભને પાદર કેમ આવું! મારી શામળી સૂરત રે
જી રે ! મારી શામળી સૂરત,
શામળાં કાળમુખાં કેરાં ચીતર ક્યાંય ભાળ્યાં છે રે
જી રે ભાઈ! ક્યાંય ભાળ્યાં છે? ૬

આભને પાદર રંગ–ચિતારાને આટલું કે'જો રે
જી રે ભાઈ! આટલું કે'જો,
આટલું કે મુંને ચીતરી આપે મોરનું પીંછું રે
નાનું એક મોરનું પીંછું. ૭

આભને પાદર ગોતજે રે વીરા! નેણુલાં એવાં રે
ઘેરાં ઘેરાં નેણુલાં એવાં,
આસમાની જેની મોરપીંછાને કાળજે ઓપે રે
પીંછાને કાળજે ઓપે. ૮

આભને પાદર તે દિ' લાવું મારા એકતારાને રે
જી રે મારા એકતારાને,
એકતારા કેરે છોગલે ભરજો મોરનું પીંછું રે
નાનું એક મોરનું પીંછું. ૯

આભને પાદર ગેબ ચિતારાને મૂલ ચુકાવું રે
બીજાં તો શું મૂલ ચુકાવું!
છોગલાળો મારો એકતારો ગાશે ગીત, હું નાચું રે
પાયે બાંધી ઘૂઘરું નાચું. ૧૦

૪. ગરજ કોને ?



ગરજ હોય તો આવ ગોતવા
  હું શીદ આવું હાથ હરિ!
ખોજ મને જો હોય ખેવના
  હું શીદ સ્હેલ ઝલાઉં હરિ!—ગરજ૦ ૧

ગેબ તણી સંતાકૂકડીમાં
  દાવ તમારે શિર હરિ!
કાળાન્તરથી દોડી રહ્યા છો
  તોય ન ફાવ્યા કેમ હરિ!—ગરજ૦ ૨

સૂફીઓ ને સખી-ભક્તો ભુલ્યા,
  વલવલિયા સહુ વ્યર્થ હરિ!
'સનમ! સનમ!' કહીને કો' રઝળ્યા,
  કોઇ 'પિયુ! પિયુ!' સાદ કરી—ગરજ૦ ૩

પોતાને પતિતો દુષ્ટો કહી
  અપમાને નિજ જાત હરિ!
એ માંહેનો મને ન માનીશ,
  હું સમવડ રમનાર હરિ!—ગરજ૦ ૪

તલસાટો મુજ અંતર કેરા
  દાખવું તો મને ધિક્ હરિ!
પતો ન મારો તને બતાવું
  હું-તું છો નજદીક હરિ!—ગરજ૦ ૫

મારે કાજે તુજ તલસાટો
 હવે અજાણ્યા નથી હરિ!
હું રિસાયલ ને તું મનવે
 વિધવિધ રીતે મથી હરિ!—ગરજ૦ ૬
પવન બની તું મારે દ્વારે
 મધરાતે ઘુમરાય હરિ!
મેઘ બનીને મધરો મધરો
 ગાણું મારાં ગાય હરિ!—ગરજ૦ ૭
વૈશાખી બળબળતાં વનમાં
 દીઠા ડાળેડાળ ભરી
લાલ હીંગોળી આંગળીઆળા
 તારા હાથ હજાર હરિ!—ગરજ૦ ૮
માછલડું બનીને તેં મુજને
 ખોળ્યો પ્રલયની માંય હરિ;
હું બન્યો કાદવ, તું બની ડુક્કર
 રગદોળાયો, શરમ હરિ!—ગરજ૦ ૯
પથ્થર લક્કડ પશુ પંખી થૈ
 નજર તમારી ચુકાવી હરિ!
માનવ થઈ પડું હાથ હવે, તો
 જગ કહેશે, ગયો ફાવી હરિ—ગરજ૦ ૧૦
લખ ચોરાશીને ચકરાવે
 ભમી ભમી ઢુંઢણહાર હરિ!
ડાહ્યો થૈ કાં દાવ પૂરો દે,
 કાં તો હાર સ્વીકાર હરિ!—ગરજ૦ ૧૧

૫. વધુ ન માગું



*એક પરદેશી હતો મૂરખડો
　　કબરમાં ય નવ પતો
　　આજ કોઇ કબરમાં ય નવ પતો,
પિંજરાં એનાં કીડલે ભરખ્યાં
　　શબ્દ રહ્યો એક રમતો
　　રે ભાઈ શબ્દ રહી ગયો રમતો. ૧

એ રે શબ્દના પડછંદા કોઇ
　　ઝીલે ધણીના બંદા
　　રે ભાઇ ઝીલે કોઇ બાજંદા;
ડમરાં ને ડાહ્યાં દાંત કાઢતાં,
　　કબર દિયે પડછંદા
　　ભાઇ એની કબર દિયે પડછંદા. ૨

" ડમરા ને ડાહ્યા વીરા દેશીડા!
　　" કાયદા કાનૂન ઘડજો
　　" રે ભાઈ કાયદા ને કાનૂન ઘડજો,
" મને એકને ગળું ફુલાવી

---

*એક સ્કોટીશ કવિનું કથન છે કે 'મને ફક્ત મારા દેશનાં લોકગીતો રચવા આપો, પછી મને ખેવના નથી કે મારા દેશના કાયદા કોણ ઘડે છે.'

"ભજન   સુણવવા   દેજો
" રે ભાઈ ભજન ગજવવા   દેજો.   ૩

ટુકડો રોટી, જળનો પ્યાલો,
   મિટ્ટીનું આખર બિસ્તર
   રે ભાઈ મસાણ આખર બિસ્તર,
વતન કને બસ વધુ ન માગું
   ગાવા દો મને ઘર ઘર
   રે ભાઈ ગાવા દો મને ઘર ઘર.   ૪

કફન વગરનો નગન જનાજો,—
   વધુ ધૂમ નવ ખપતી
   રે ભાઇ વધુ ધૂમ નવ ખપતી;—
ગલી બીચ કોઇ ગોખ ખુલે તો
   નવ કરજો કોઇ ખફગી
   રે ભાઇ! નવ કરજો કોઇ ખફગી."   ૫

૬. ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો



હળવાં હળવાં લોચન ખોલો
ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો રે
સંહારના સ્વામી ! થોડા ડોલજો હો જી ૧.

ભમ્મરથી ભૂકમ્પોને ખેરજો હો જી.
દેવા ! પાંપણને સૂપડલે
સ્વામી ! પાંપણને સૂપડલે રે
સોજો ધરતીનાં કસ્તર ઝાટકી હો જી. ૨.

મીટું માં માંડો માલિક ! ત્રાજવાં હો જી.
ત્રણે ખંડોને લ્યો તોળી
ચૌદે બ્રહ્માંડોને તોળી રે
સાંધણ નવ રાખો એકે વાલનાં હો જી. ૩.

દૃગ રે ટાઢી ને હેમાળે ભરી હો જી.
દીઠે દાવાનળ ચેતાવ્યા
ચોગમ હુતાશન ચેતાવ્યા રે
સળગ્યા સિંધુ ને સળગ્યાં સાયરાં હો જી. ૪.

માથે વિંટાળ્યા ધણીએ રાફડા હો જી.
ભીતર ભોરીંગો કુંફાડે

જાગ્યા વાસંગી કુંફાડે રે
ભાગ્યા વાદી ને ભાગ્યા ગારુડી હો જી. ૫.

ભીડી પલાંઠી અવધૂ બેસિયા હો જી.
એનાં અણુચલ છે યોગાસન
એના મૂંગાં મૂંગાં શાસન રે
શબ્દ વિણુ હાકમ! સત્તા હાલતી હો જી. ૬.

કેને નવ મેલ્યા કેને મેલશે હો જી.
સ્વામી સૌનાં લેખાં લેશે
વારાફરતી લેખાં લેશે રે
ખાતાં સૌ સૌનાં ખતવી રાખજો હો જી. ૭.

સંહારના સ્વામી! તારો વાંક શો હો જી.
તમને ઢંઢોળી જગાડયા
ધૂંણી ધફોડી જગાડયા રે
જગવણુહારાને જુગતે ઝાલજો હો જી. ૮.

સંહારના સ્વામી! તુંને વંદના હો જી.
તું છો શિવ અને છો સુંદર
તું છો સત્ય અને છો મંગળ રે
આખર તો એવા રૂપે રાજજો હો જી. ૯.

ઘેરાં ઘેરાં લોચન ખોલો
ગાઢાં પાંપણુનાં પડ ખોલો રે
સંહારના સ્વામી! થોડા ડોલજો હો જી. ૧૦.

૭. નવાં કલેવર ધરો !



નવાં કલેવર ધરો હંસલા! નવાં કલેવર ધરો,
ભગવી કંથા ગઈ ગંધાઇ, સાફ ચદરિયાં ધરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો. ૧.

મોતી તણો તેં ચારો માની ચણિયાં વિખનાં ફળો;
કણ સાટે છો ચુગો કાંકરી, ફૂડનાં બી નવ ચરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો. ૨.

ગગન-તારલે અડવા ઊડતાં પૃથ્વીથીય ટળ્યો;
ધૂમો સીમાડા આભ તણા પણ ધરણી નવ પરહરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો. ૩.

અધુઘડી આંખે જોયું તે સો પુરણ દીઠું કાં ગણો !
આપણ દીઠાં અસત ઘણેરાં, નીરખ્યાનો શો ભરો !
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો. ૪.

રાત પડી તેને પરોઢ સમજી ભ્રમિત બા'ર નીસર્યો,
હવે હિંમતમાં રહો જી રુદિયા ! અનહદમાં સંચરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો. ૫.



૮. ભ્રાંતિ



વીરા ! સત્તાની દેરીઓ ઉખાડી
ને દેવ બની કેમ બેઠા ?
વીરા ! મુક્તિદેવીની રચી વાડી
ને ફૂલ કર્યાં કેમ એઠાં ? ૧.

વીરા ! શક્તિને એકલી ઉપાસી
ભક્તિનું ભાન કેમ ભૂલ્યા ?
વીરા ! પરની શ્રદ્ધાને દેવદાસી
પોતાની કરી કેમ ઝૂલ્યા ? ૨.

વીરા ! એક બીજ વાવી યે ન જાણ્યું,
તો લાખ ઝાડ કેમ બાળ્યાં ?
વીરા ! એક બુન્દ નીર ના ઉતાર્યું,
જૂનાં નવાણુ કેમ ટાળ્યાં ? ૩.

વીરા ! કાલકૂટ કંઠમાં ભભૂકે,
શંભુ ને સાપ હોય દેખો !
વીરા ! એક જીરવે ને અન્ય ઓકે
પ્રભેદ એ ન કેમ પેખો ! ૪.

વીરા ! વેગ–ચક્ર પંથડાવિહોણા :
ભ્રાંતિની ખાઇ ખાઈ જાશે,
વીરા ! કાચી નીંદર તણાં સોણાં
ઝબકીને પછી ગૂમ થાશે. ૫.

૯. હજી શું બાકી હશે !



દેવાયત પંડિતે દા'ડા દાખવ્યા
જૂઠડા ન પડિયા લગાર;
લખ્યા રે ભાખ્યા રે એ દન આવિયા
તો ય નાવ્યા જુગના જોધાર.
હજી રે કેવાક દિનડા આવશે. ૧.

શું શું રે થાવાનું બાકી હશે,
કાલ્ય કેવો ઊગશે રે ભાણ;
આટલાં સહ્યાં યે શું અધૂરાં હશે,
નવી કઈ નરકે પ્રયાણ,
જ્ઞાની તો રુવે ને પાપીડાં હસે. ૨.

૧૦. સર્જનસંહારની જોડલી



યુગ યુગના કેડા પર કદમો ભરતી,
સર્જન સંહાર એની જોડી આવે;
પૃથ્વીના હૈયા પર પગલાં ધરતી,
રચના ને નાશ એની જોડી આવે. ૧.

સંહારે સર્જનને દીધા ડારા :
"પાછી વળ, પાછી વળ, પામર બંધુ !
પાછાં લે જા પા પા પગલાં તારાં,
ફાળે ફાળે હું બ્રહ્માંડો છૂંદું.' ૨.

સર્જનનાં નયણાંએ પાંપણ ઢાળી,
ગાલો પર લજ્જાનાં ડોલર ફૂટયાં,
મલકાવી મોઢું એ બોલી બાળી,
'જાઓ વીર ! મૈત્રીથી મ્હાલો છુટ્ટા.' ૩.

સંહારે ઈશ્વરના વાઘા પહેરી;
અબજોની માનવતા બાળી ઝાળી;
સર્જનની ધારા ત્યાં શતધા રેલી,
મ્હેકી રહી મુક્તિની કેસર–કયારી. ૪.

સંહારે માનવની ડોકે ડોકે,
બેસીને અંધકના ધૂંવા ઓકયા;
સર્જનનાં કર-અંગુલ અડકયે અડકયે,
પથ્થરને હૈયે પણ ગીતો ગ્હેકયાં. ૫.

સંહારે નીરખ્યું 'રે મારાં થાણાં,
તેને શું સર્જનની લહેરો લાગી!'
ધા દેતો ધાયો: સર્જનનાં ગાણાં
ચૌદિશ રેલાયાં: કયાં જાવે ભાગી! ૬.

૧૧. એક ડાંગે એક ડચકારે

⊙

એક દી ઠાકર ભાન ભૂલ્યો
એણે તાણેલ ભેદનો લીંટો,
એકને થાપ્યો માનવી ને એણે
એકને કીધલ ઘેટો—એક દી૦ ૧.

માનવીને આવા ભેદ નો ભાવ્યા,
ભૂંસી નાખી ભેદ–રેખા;
એક ડાંગે એક ડચકારે એણે
મેઢાં ને માનવી હાંક્યાં. એક–દી૦ ૨.

ધાનની મૂઠી દેખાડીને દૂરથી
હાંકયાં ખાટકી–વાડે,
'શિસ્ત' કીધા ભેળાં શીશ ઝૂકયાં સબ
કાતિલ કાળ–કુવાડે–એક દી૦ ૩.

મેઢાંનાં બાળની મૂઢતા એટલી,
નાખીઆ શેષ બેંકારા :
માનવી ડાહ્યો, ન મોં જ ફાડયું : એના
ખોડાણા ખંભ મિનારા—એક દી૦ ૪.

કોણ મેંઢાં કોણ માનવી એવી
હાય ! નો રે'ત નિશાની :
સમરથ નીકળ્યા, શોધી કાઢી એણે
ખાંભીઉં મોટી ને નાની—એક દી૦ ૫.

૧૨. નધણિયાતી નથી

⊙

કોઈ તાણે એનાં શીંગડાં ને તાણે
  કોઈ બીજો એના કાન,
હાથ આવ્યા એના આથેય અંગને
  ઝોંટ દેતા ઝાઝા રાણ,
      ઘેરે પૂળો ઘાસ તો છે નૈ;
      નોધણિયાતી હાથ લાગી ગૈ ! ૧.

તાણાતાણી બીચ બાંગ દેતી ધેનુ
  ઢીંક દેવા ચે નાદાર,
'દૂધવિહોણી આ દેહને કારણ
  શીદ માંડો તકરાર ?'
      પૂછે છે તો ગોકળી કે' છે,
      શું છે ખોટું ! ચામ તો રે' છે!' ૨.

'જાણ સુજાણ ગોવાળીડા રે વીરા,
ઘેલા મ થાવ ગમાર !
વાંભ સૂણો મારા ધીંગા ધણીની
આવતાં નૈ લાગે વાર,
      સૂકા મારા ચામડા સાટે
      જોજો લીલાં ચામ નો ફાટે !' ૩.

⊙

૧૩. વર્ષા



ભીડેલા આભને ભેદી કો' રાજબાળ
તાળીઓ પાડતી છૂટી;
બાપુના લાખ લાખ હેમર હાથીડલા
હાંકતી હાંકતી છૂટી. ૧.

ઘાટા અંબોડલાની મેલી લટ મોકળી
રંગભરી રાસડે ઘૂમે;
લૂંબઝૂંબ તારલાના ટેટા ઝંઝેડતી,
ચાંદાસૂરજને ચૂમે. ૨.

રુંધ્યાં જોબન એનાં જાગી ઊઠયાં રે આજ,
કાજળ ઘૂંટેછ કાઠિયાણી;
નવરંગી ચૂંદડીના ચીરા ઉરાડતી
કોને ગોતેછ મસ્તાની ! ૩.

કોને પાવાને કાજ સંચી રાખેલ હતી,
આવડલાં દૂધની કટોરી !
ચાંદા–સૂરજની ચોકી વચ્ચેય તુંને
કોણુ ગયું શીખવી ચોરી ! ૪.

સંધ્યાને તીર એક બખ્તરિયો જોધ ને
 ઘોડલાની જોડ મેં દીઠી;
એની બેલાડ્ય ચડી ક્યાં ચાલી એકલી
 ચોળી તું તેજની પીઠી ? ૫.

નિર્જન ગગનના સીમાડા લોપતી
 આવ રે આવ અહીં ચાલી;
સૂતી વસુંધરાને વીજળ-સનકાર કરી
 પાતી જા ચેતનાની પ્યાલી. ૬.

૧૪. પૃથ્વીનાં સાવકાં બાળ પાછાં વળે

⊙

સૂરજ ને સાંજ બે ભાંડુની જોડલી
ઊતરતી જે ઘડી ક્ષિતિજ–આરે
ધરતીનાં ભાઇ ને બેનની બેલડી
ઘર ભણી વેગ—પગલાં વધારે. ૧.

વેડિયાં દાતણો, વેચિયાં સૂંથિયાં
લોહીની ટશર હાથે વહી'તી,
વધ્યું ઘટ્યું ધાન વસ્તી તણું ભીખીને
ચર્ચતાં જાય શું આપવીતી ! ૨.

૧૫. મને વેચશો મા !

⊙

વેચશો મા મને વેચશો મા !
તમે લોકોના સેવકો, વેચશો મા !

મારી પાંસળીઓનાં હાડકાં ગણાવવા
રહ્યાંસહ્યાં ચામડાં ખેંચશો મા !– તમે૦ ૧.

મારાં આંસુની તમે શાહી ઘુંટાવી
સોનાની ઇન્ડી–પેન સીંચશો મા !– તમે૦ ૨.

મારા હૈયાની માંહીં ધીખે છે આગ ત્યાં
પોતાની રોટીઓ શેકશો મા !– તમે૦ ૩.

મારાં શોણિત મહીં રંગેલા વાવટા
લે લૈને ગાનતાન ગ્હેકશો મા !– તમે૦ ૪.

સોનાની થાળીએ ભોજન આરોગતા
મારી હાંડીની વાત ફેંકશો મા !– તમે૦ ૫.

વેચશો મા, મને વેચશો મા,
તમે કવિઓ ને લેખકો, વેચશો મા !

૧૬. કાંતનારાં

⊙

વીસ ને સાઠ વર્ષોનાં અંબાયાં અંતરો હતાં.
અર્ધરાત્રિ તણે ગોદે બેઠી મા વળી પોતરી.

કયા દેહો, કયા ઓળા, કળાવું જરી દોહ્યલું,
બત્તીના દૂબળા તેજે દેખાયે ચાર આકૃતિ.

ખાંસી ખાતી, થતી તાતી, ખિજાતી તહીં યૌવના;
રેંટિયો ફેરવી ઊંધો, વદે વેણુ વિનયહીણું.

આજ આ કોકડું થાય પૂરું નહિ,
દેહની પૂણીઓ પૂણીઓ થૈ ગઇ.
સાપની જીભ સમ ત્રાક આ તાંતણો
ભક્ષતી જાય છે : શાપ કો' પાપનો   ૧.

કઇ મૂઈ નભાઇની કોકડે નજરું પડી !
અહીં કાંતું, તહીં કોને રેંટિયે શગ જઈ ચડી !

દીકરી ડાહી ! આવી અધીરી ન થા !
રોટલી કાજ કરવાં રહ્યાં કાંતણાં;
કોકડે ઊતરશે આંખના તાંતણા,
તોય કાંત્યા કરો ! પાપ છે આપણાં.   ૨.

પ્રભુ યે કાંતતો બેઠો, પૂણી જીવન–મૃત્યુની
ઉતારે આત્મની ત્રાકે મહાપ્રેમની કોકડી.

રામને રેંટિયે રૂપાળા ત્રાગડા
અદીઠા ઊતરે : આપણે આંધળાં !
કનકને ઢીકરી ! ધૂળનાં ઢાંકણાં :
રતિ ભર રતનને પડળ ખાંડી તણાં ! ૩.

તારી મા ! ડાહી વાતોમાં મને શાતા નથી નથી;
કળે છાતી, બળે આંખો, અંગેઅંગ પડે તૂટી.

રામની વાત કરવી ગમે મા તને,
દેહ કંતાય મુજ તાંતણે તાંતણે,
શું પડી આપણી ત્રિલોકીનાથને !
રામને રોઉં ? કે મૂઠીભર ભાતને ? ૪.

નકી આ પૂણીના રૂની ગોઝારી ધરતી હશે;
નકી એનાં પડો વચ્ચે ચૂડેલો રમતી હશે.

કોઇ ખેડૂ તણાં કનકમય ખેતરાં,
જાર ને બાજરીથી છલોછલ ભર્યાં:
પોંક ને પોપટા ખાઇ પી છોકરાં
રમન્તાં હશે–ત્યાં કટક તૂટી પડયાં ! ૫.

ઊભાં ધાન હશે રોળ્યાં, ડોળ્યાં નીર નવાણનાં,
મીંઢળબંધા વધેરીને બંબોળી ધરતી હશે.

સીમ હરિયાળીમાં ગોળલા તોપના
વરસિયા ત્યાં હશે મોતના મેહુલા–

ધેનુનાં ધણ અને વ્યોમના વાદળાં
સીંચતા હતાં જ્યાં થાનથી દૂધડાં. ૬.

વરાળો ત્યાં વિજોગણુની, હાય માવડી બ્હેનની,
વવાએલી હશે હો મા ! ધેનુઓ ભાંભરી હશે.

એ બધા સામટા ખારથી ખદખદી
રહેલી ધરામાં હશે વાવિયાં બી;
તેની પેદાશમાંથી વણેલી પૂણી
આજ આવી પડી આંહીં કો વાંઝણી. ૭.

કપાળે ફેરવી હાથ, લૂછી આંખ રતાંધળી,
માથાની ટાલ પંપાળી, બોલે ડોસલી બોખલી.

ખરું છે દીકરી ! ખેતરે ખેતરે
કેર મચિયેલ ચોરે અને ચોતરે,
રણુથળો થયાં’તાં ગાયને ગોચરે,
ત્યાં ચિતાઓ બધે, એ હજુએ બળે. ૮.

ચિતા એ સૌ નિહાળું છું, નથી આંખ રહી છતાં:
ભૂલી જાવા મથું તે સૌ ભુલાયાં જ નથી થતાં.

ભૂલવા એ બધું ભજું છું નાથને,
ટેકવું રેંટિયે ધ્રૂજતા હાથને;
કારમાં સોણુલાંથી ભરી રાતને
જાગતાં કાઢવી: ઊંઘવું શે બને ! ૯.

'કાંતો ને કાં મરો ભૂખે! એ શું અંજામ આખરી!'
ધકેલી રેંટિયો કન્યા કંપતી થૈ ગૈ ખડી.

ભર્યા કોઠાર ને આપણે લાંઘવું!
નીપજાવી ઢગે ઢગ, પછી ભીખવું!
દેવલાં દૂધડે ન્હાય, તે દેખવું!
બાળ ભૂખ્યાં ઉપાડી મસાણે જવું! ૧૦.

'ઝીણું કાંતો! હજુ ઝીણું! વણવી આછી ચૂંદડી.'
કાંતનારી તણે દ્વારે ખતા ખાંપણની પડી!

રંગીલા રમન્તી નગર-નારીઓઃ
રંગની, રૂપની, નૃત્યની ઝારીઓ–
ચગાવે ઘેરમાં ચૂંદડી ગોરીઓ.
જીવવું હોય તો તાર ઝીણા દિયો! ૧૧.

અહીં કોઈ નથી બાકી પ્રભુ–સર્જેલ માનવી;
નથી મૂર્દાં, નથી માટી, અહીં સર્વ કરોળિયા.

આપણાં જઠરથી ખેંચવો તાંતણો,
પેટની લાળનાં રોજ વેજાં વણો!
માવડી, બેનડી, બેટડી, બુઢ્ઢીઓ!
માનવી કો' નહિ, સર્વ જન્તુગણો! ૧૨.

બધું એ તોળતો બેઠો પ્રભુ ન્યાય ઉતારશે.
પ્રભુની ત્રાજુડી સાચીઃ પ્રાર્થના પ્રભુની કરો!

પ્રાર્થના છે કરી દિવસ ને રાત મેં;
પાતકી પુણ્યશાળી સહુ કારણે,
છું રડી પ્રાર્થના નીંદમાં સોણલે,
છે રટી પ્રાર્થના ક્રંદને ગાયને. ૧૩.

હજુ યે પ્રાર્થું છું એને, હૈયું કિન્તુ તૂટી પડયું,
ગયું આશા તણું પંખી; પ્રાર્થના મૃત્યુની રહી.

હવે તો આવશે નોતરાં નાથનાં,
મોત મારું થશે આખરી પ્રાર્થના;
પીંજરું ભાંગીને પંખીડાં આશનાં
ક્યાં ઊડયાં, કોણ પાસે કહું યાતના ! ૧૪.

ધીરી, ધીંગી, મૂંગી મૂંગી ઘાણીઓ ભયની ફરે,
ઓરાણી સૌ જવાંમર્દી, એરડીનાં બિયાં પરે.

ચિચોડા બીકના જો રહ્યા ગાંગરી,
પિલાતી લોક-મરદાઇની શેરડી;
વીરતાને લઈ ખોળલે આ ખડી
કબર, ખાંભી અને મસાણે દેરડી. ૧૫.

મ બોલો કાળ-બોલી આ, બેટા ! ઠાકર સાંભળે;
ઘટે ઘટમાં વસ્યો વા'લો, વીંધાશે તુજ બોલડે.

હુંય સમજું છ મા ! રૂડલા શ્રીહરિ
કાળ-ડંકા તણી છે જુએ વાટડી.
અદલ ઇન્સાફની ને ચૂકે એ ઘડી.
જાણુતી તોય ઝંખાય ઉર-દીવડી. ૧૬.

જન્તુ શા પેટ ઘાસંતા નર છુંદાઇ જ્યાં મરે,
સહીને જ્યાં મરે નારી, ત્યાં શ્રદ્ધા શી પ્રભુ તણી!

તોય ભગવાનને પ્રાર્થવા તું કહે ?
પ્રાર્થના ભલે તો સૂણ ભવનાથ હે!
માણુસાઇ તણાં નીર ફરી આપ હે!
ભવ્ય ભયહીનતા દે ફરી બાપ હે! ૧૭.

ઊભીએ મસ્તકે ઊંચે પિતા! તાહરી સન્મુખે,
એહવાં નિર્મળાં તેજે આંખડી અમ આંજજે.

પ્રાર્થના આટલી બાપ! વરદાન દે—
ભિક્ષુકોને ? નહિ, વીરતાવાનને,
આવતી કાલનો ધ્વજ ઉંચકનારને
આજ ધવરાવતી વીરસૂ નારને. ૧૮.

નહિ તો ત્યાં સુધી–“હાં, હાં, પ્રાર્થના! કર પ્રાર્થના!
જો બેટા, લેરખી આવે સંદેશા લઈ ભાણુના!”

૧૭. શોફરની દિવાળી

⊙

નગરની રોશની નીરખવા નીકળ્યાં
    શેઠ શેઠાણી ને સાત છૈયાં;
ચકચકિત મોટરે દીપકો અવનવા,
    હાર ગલફૂલ સજ્યાઃ થૈ થ યયાં! ૧.

ય થ થૈ ડોલતી ચાલમાં ચાલતી
    ગાડીને જોઈ જન કૈંક મોહે;
આગલી પાછલી ગાડીના ગર્વને
    મોડતી હાથણી જેવી સોહે. ૨.

આપણા રાવ શોફર તણી હાંકણી
    ભલભલી મૂછના વળ ઉતારે;
વાંક ને ઘોંકમાં શી સિફ્ત ખેલતો
    ફાંકડો રાવ નટવી નચાડે! ૩.

શેઠના પેટમાં લેશ પાણી હલે,
    છાતી શેઠાણીની લેશ થડકે,
(તો) ફાંકડા રાવના હાથ લાજે—અને
    રાવને હૃદય બદનામ ખટકે! ૪.

'રાવ, મોટર જરી બગલમાં દાબ તો!'
    શેઠનાં નયન સૌંદર્ય શોધે;

'રાવ સરકાવ ગાડી જરી પાછળે'
શેઠ–પત્ની ઢળે રૂપ જુદે. ૫.

ચાર દા'ડા તણી ચમકતી પર્વણી :
ચિત્રપટ, નાટકો ને તમાશા :
'સાલ નવ મુબારક' કાજ જ્યાં ત્યાં બધે
ઘૂમિયાં પલટીં પોશાક ખાસા. ૬.

ઘાક આનંદનો લાગિયો, શેઠિયાં
બીજનો દિન ચડ્યો તોય સૂવે :
રાવ મોટર તળે જાય ઓજાર લૈ :
પોઢવા ?–ને જી, પેટ્રોલ ચૂવે ! ૭.

'શું થયું રાવ ! ગાડી બગાડી નવી !
'આમ બેધ્યાન ક્યાં થઈ ગયો'તો ?'
'દીપમાલાની સ્વારી વિષે શેઠજી !
એક દીવો તહીં ગુલ થયો'તો.' ૮.

'ક્યાં ?'–'તહીં એક અંધારગલ્લી તણી
'ચાલની આખરી ઓરડીમાં,
'નાર મારી અને બાળ બે ગોબરાં
'ચાર રાત્રી સુધી વાટ જોતાં; ૯.

'બારીએ લાલટિન લટકતું રાખજે,
'આવી પ્હોંચીશ આજે હું વે'લો :
'બાયડીને ભલામણ કરી એટલી
'ઘેરથી પ્રાઢિયે નીકળેલો. ૧૦.

'વાટ જોતાં મળી આંખ એની હશે,
        'તેલ ખૂટ્યું હશે–હું ય વેલો
'દીપમાલા ત્યજી ત્યાં નિહાળી રહ્યો,
        'પીઠથી ગાડીએ દીધ ઠેલો; ૧૧.

'પાંસળાંમાં ખુતી સોટી સાર્જન્ટની,
        'હેબતે હું ઘડી ભાન ભૂલ્યો.
'રાતના બે બજે ફૂલવેણી સજી
        'નાર બેઠેલ–હું કૈં ન બોલ્યો. ૧૨.

'સોણલે ટેન્ક તૂટેલ દેખ્યા કરી,
        'આકરી રાત વીતાવી આવ્યો,
'દિન ઊગ્યે દુરસ્તી દીધી આદરી,
        'પોરીઆના શપથ, બાબુજી હો !' ૧૩

'હા અલ્યા રાવ! અફસોસ, હું યે ભૂલ્યો,
        'તાહરે પણ હતી કે દિવાળી ?
'શી ખબર, તું ય પરદેશમાં માણતો
        ' નાગ્ણચ્ચાંની સોબત સુંવાળી !' ૧૪.

એમ કહી શેઠીએ આઠઆની દીધી
        ને દીધી શીખ અણમૂલ આખી:
'ગાંડિયા ! આંહીં તો એકલા કામીએ
        'આ બધી લપ્પને વતન રાખી.' ૧૫.

⊙

૧૮. કેમ કરે ? કાયદો ને !

⊙

મીલ કેરે ચરખે રે હાથ મારો કાપી લીધો.
 એક જ લબરકે રે કોણી લગી ચાટી લીધો !
રોજના ગોઠિયા રે હું ને મારો સંચો હતા.
 હેતપ્રીત ખૂટિયાં રે આજ મને આપી ખતા. ૧.

હું યે ભૂલકણો રે કાલને વિચારે ચડયો,
 કુંવારી બેનનો રે દામ વન્યા વીવા ઘડયો !
'બેર બેર મૂરખા રે,' ભાઇબંધે હાંસી કીધી,
 'ચરખો ચલવતાં રે રાખીએં દોરી સીધી. ૨.

'શેઠીઆવ માજન રે !' મારી મા રાવે આવી;
 'આલો કંપસન રે, બેટે મને કીધી બાવી.'
'બાઇ બાઈ બોલકી રે !' શેઠીઆની ત્રાડું છૂટી,
 'કંપસનની રે કાયદામાં કલમું દીઠી ?' ૩.

કાયદાની કલમું રે શેઠીઆવ મોંયે રાખે,
 માડી અણુસમજુ રે ! માજન સાચું ભાખે.
શેઠીઆવ લાચાર રે, કેમ કરે, કાયદો ને !
 માજન માવતર રે, ડોસલીની ભૂલ થૈ ગૈ ! ૪.

રાજા ન્યાયવાન રે, કેમ કરે, કાયદો ને !
 પરધાન વીદવાન રે, કેમ કરે, કાયદો ને !
માજન મેરબાન રે, કેમ કરે, કાયદો ને !
 હું જ એક હેવાન રે, ધ્યાનભાન રાખ્યું ને ! ૫.

૧૯. 'ગરીબોદ્ધાર'ની ચાલાકીઓ



ગાવ ગીતો દીનોદ્ધાર તણાં,
ખીસું ભરેલ ચાલાકી તણાં.

થાક્યો મજૂર હતાશ બની
જ્યારે હુંકારી લાત લગાવવા આવે,
કામના કાળ–ઘટાડ અને થોડા
ઠીક પગારની માગણી લાવે;
ભાન ત્યારે એનું ભૂલવવા
એને પીરસજો 'દીનોદ્ધાર' નવા—ગાવ૦ ૧

એને નાવા ધોવા થોડી કોટડીઓ,
થોડી આરસ–કૂંડીઓ ને અરીસાઓ
આપો, આપો થોડી ચોપડીઓ
થોડી ડોલર–ચંપાની ફૂલ–લતાઓ;
દીન–કલ્યાણની એ ભ્રમણા
વિષે પ્રશ્ન ડુબાવો પગાર તણા !—ગાવ૦ ૨.

એનાં બાળોને એક નિશાળ બાળો,
બાળો નર્સ થોડી, થોડી બાટલીઓ,
એને શ્વાસ લેવા થોડી બારીઓ મોરીઓ,
થોડી સુવાવડ–ખાટલીઓ;
દેજો બીજું ય માગે તે બધું,
રખે પૂછે પગાર કલાક તણું !—ગાઓ૦ ૩

૨૦. પશુ–નકલની પ્રગતિ



[મનહર]

પ્રભુતાની પ્રતિમા કે પ્રતિમા પશુતા કેરી !
હેરી હેરી આંખો મેરી માનવીને ન્યાળે છે,
પશુની નકલ કરી અકલ દેખાડનારો
શકલ પોતાની દેવતાઇ હવે હારે છે. ૧.

જનાવરો કેરો આ તો જમાનાજૂનેરો ભય,
માનવ-સૃષ્ટિમાં ભીડાભીડ ભારી જામી છે !
નકલ કરીને આગે દેખાતો અકલવાન,
હવે તો એ નકલ અસલપણું પામી છે ૨.

પશુઓ પોકારે, પ્રભુ અમારી અસલીઆત–
પાશવતા અમારી તો આમ મારી જાય છે,
નકલપણાનો તું ય દિસે છે ઉસ્તાદ કોક,
અસલ પ્રભુને તેં ય લૂંટેલો દેખાય છે ! ૩.

૨૧. વાંદરો અને વિદ્વાન



[વસંતતિલકા]

આ એક જાનવર ને વિદ્દવાન બીજો;
એવા કુભેદ કરજો ન અમારી વચ્ચે;
ભાળે ન સામ્ય અમ બેઉની વચ્ચ અંધા,
કાં કે અમે લઘુમતી, બહુસંખ્ય તેઓ ! ૧

જ્ઞાની અમો ઉભય, રે નીરખો અમારાં
ડાચાં પરે જ શું ન અંકિત દિવ્ય પ્રજ્ઞા ?
પ્રેમી અમે શું કમ એકબીજાથી ? બોલો !
સૌંદર્ય શું ઉભયને નયણે ન સ્પષ્ટ ? ૨

દૂરત્વ એ જ દુઃખ છે ! પશુને મનુષ્યો
દૂરે ધકેલી સરસાઇ બડાઈ મારે;
રે માનવી અવર માનવને હટાવી,
સૌંદર્યશીલ, બહાદુર ઠરેછ પોતે. ૩

૨૨. હું તમામનો ગુલામ !



(ગુલબંકી છંદ)

હું જુવાન, હું જુવાન
હું તમામનો ગુલામ.
હું સદાય ઝીલતો બીજા તણું સડેલ જ્ઞાન;
કોથળી નથી ક્યંહીંય ચામડાની હું સમાન !—૧

હું સિપાહી જુદ્ધનો
બુધો અને અબુધનો.
નવીન ચેલકાઓ મૂંડનાર સર્વ શોખીનો !
મને નિહાળતાંની વાર હોંશઘેલડા બનો !—૨

હું તમારી ટોપલી
ચિરાડિયાં થકી છલી.
નકામ ચિત્ત–ચીંથરાં વિચારનાં વહું ભલી
તૂટેલ ટાંક, ડાબલી,
હું–માં સમાય: હું તમારી ટોપલી—૩

હું ફૂટેલ ડોલચું:
ભરાય શું ? ઝિલાય શું ?
હરેક વાપરી પછી પછાડતું ફગાવતું
ફળી વચાળ : હું ફૂટેલ ડોલચું !—૪

હું જુવાન હું જુવાન,
માફ માગું મે'રબાન !
હું નહિ બનું ગુલામ.

૨૩. બજો બજો ગંભીર ઘોર આરતી !

(કૃષ્ણજન્માષ્ટમી નિમિત્તે)



તમે ગીતા પાઈ, પચાવી ને અમે,
તમો ગયા ગાઈ, ભૂલી ગયા અમે,
તમે ત્યજ્યાં શસ્ત્ર સમર્થની છટા,
અમે ય નિ:શસ્ત્ર–અશક્તની અદા! ૧.

બજાવી તેં વેણુ, ન સાંભળી અમે,
ચરાવી તેં ધેનુ, ખીલા પૂજ્યા અમે,
તમે મરીને અમરત્વ મેળવ્યું,
અમે ડરીને શતધા મરણ સહ્યું. ૨.

તમે પીધી કાળપ કાળી રાતની,
તમે પીધી કાળપ કાળીનાગની,
તમે પીધી કાળપ કુબ્જકા તણી,
તમે પીધી કાળપ કંસ—કાળની. ૩.

અરે તમે આખર ભાઈભાઈનાં
કરાળ કાળાં વખ–વેર ઘોળિયાં,
છતાં રહી બાકી વિષાકત કાલિમા
કુટુંબીના ક્લેશની, તેય પી ગયા. ૪.

તમારી જન્મોત્સવની બજે ભલે,
હજાર ઘંટા વ્રજકુંજ—ખોળલે.
તમારી કિંતુ અવશેષ મુક્તિની
અહીં બજો આરતી સોરઠી જળે ! ૫.

૨૪. યજ્ઞ-ધૂપ



આઘેરી વનરાઈમાં ઈંધન ક્યાં ચેતાય ?
કોને આંગણુ યજ્ઞમાં આપણુ તેડાં થાય ?

યજ્ઞનો ધૂપ ધમ ધમ દિગન્તે ચડે,
નોતરાં યુદ્ધનાં બારડોલી—ઘરે,
દૂર બેઠેલ અમ પ્રાણુ થનગન કરે,
યજ્ઞનો ધૂપ આકાશભર ઊભરે. ૧.

મીઠી સૌરભ ધૂપની દૂર સુદૂર છવાય,
લાખો હૈયાં તુજ પરે હોમાવા હરખાય;

લાખ હૈયાં ધબકતાં તુંને ભેટવા,
તોપ બંદૂક તલવાર પર લેટવા,
આજ તુજ યજ્ઞ-ધૂપે સુહાતી હવા
પ્રેરતી લાખને યુદ્ધ-ઘેલા થવા. ૨.

લાખ લાખ નયનો રહ્યાં નીરખી અંબર માંય,
તારા યજ્ઞ-ધુંવા તણી યુદ્ધ-નિમંત્રક ઝાંય.

નીરખતાં લાખ નયનો ગગન-કાંગરે,
ધૂંધળો ધૂપ ચડતો જગત-નોતરે,
ભડ થજે, ભય નથી, આજ અમરાપરે
દેવ-કુલ યજ્ઞ તવ નીરખવા ઊતરે. ૩.

રહેજે મક્કમ મરણુ લગ, મોત બિચારું કોણુ!
તું મરતે જીવવું ગમે એવો કાયર કોણુ!

તું મરંતે હજારો તનય હિન્દના
વિચરવા એ જ પંથે અમર ધામના
સજ્જ ઊભાઃ તું નિષ્પાપ છે, ડરીશ ના!
યજ્ઞનો ધૂપ પીધા પછી ફરીશ ના! ૪.

૨૫. મોતનાં કંકુ-ઘોળણ



કંકુ ઘોળજો જી કે કેસર રોળજો !
પીઠી ચોળજો જી કે માથાં ઓળજો !

ઘોળજો કંકુ આજ યોદ્ધા રંગભીને અવસરે,
રોપાય મંડપ મોતના ગુર્જરી કેરે ઘરઘરે;
મીંઢોળબંધા તજી માયા, સજી આયુધ નીસરે,
હરખાવ પ્રિયજન, ગાવ ગુણીજન, દાવદુશ્મન થરથરે. ૧.

જોદ્ધા જાગિયા જી કે કાયર ભાગિયા,
ડંકા વાગિયા જી કે હાકા લાગિયા;

લાગિયા હોહોકાર રણલલકાર ઘરઘર બારણે,
કંકુ લગાવત પ્રિયા, બ્હેની લળે વીરને વારણે;
સહુ સાથ લડશે, પછી રડશે કોણ કોને કારણે !
રિપુઓને આંગણ સંગ-પોઢણ પામવા દિલ રણઝણે. ૨.

માંડયાં કારમાં જી કે જુદ્ધ જગે નવાં,
ના ના મારવા જી કે શીશ સમર્પવા;

કારમાં રણ ખાંડા વિનાનાં ખેલવા હાકલ પડી,
હુલ્લસિત હૈયે ઘાવ તાતા ઝીલવા સેના ચડી;
છો હણે ઘાતી, રખે થાતી રોષ-રાતી આંખડી,
ગુર્જરી ! તારાં જુદ્ધ નવલાં ન્યાળવા આલમ ખડી. ૩.

ગુર્જર ઘેલડી જી કે ઓ અલબેલડી!
સમરાંગણુ ચડી જી કે તું ન હતી લડી!

ન હતા લડયા તારા બિચારા બાળ ગભરૂ ઘેલડા,
હર વરસ હોરી–ખેલ રસબસ રમન્તા તુજ છેલડા!
આવિયો ફાગણુ આજ ભીષણુ, ખેલજો રે ફૂલ–દડા!
મોતની ઝારી રક્ત–પિચકારી ભરી રિપુદળ ખડાં. ૪

રાજ વસંતનાં જી કે વાહ વધામણાં!
ગાઓ ગાવણાં જી કે જુદ્ધજગાવણાં;

ગાઓ બજાવો, જુદ્ધ જગવો, વાહ ઘોર વધામણાં!
ગુર્જરી તારે મધુવને ગહેકે મયૂરો મરણુના;
મઘમઘે જોબન, પ્રાણ થનગન, લાગી લગન, સહાય ના,
પ્રગટે હુતાશન, ભીતિનાશન, ખમા વીર! ખમા! ખમા! ૫

૨૯. નિરર્થક તૈયારીઓ



ચિતા સાત સો જલે સામટી,
ઈતનાં ઈંધણુ રાખ્યાં'તાં
ભાઇ ! ઇતનાં ઈંધણુ રાખ્યાં'તાં,
લંબા ચોડા સબ કોઈ સાદુ
ખાંપણુ પૂરાં માપ્યાં'તાં
ભાઇ ! ખાંપણુ કોરાં માપ્યાં'તાં. ૧.

કાલા–પાની, ગરીબ ટાપુ,
વાળીઝોળી રાખ્યાં'તાં
ભાઇ ! વાળીઝોળી રાખ્યાં'તાં,
ઉપવાસીની સગવડ સમજી
સ્મશાન ઓરાં રાખ્યાં'તાં
ભાઇ ! મસાણુ સન્મુખ રાખ્યાં'તાં ૨.

આપઘાતીઆ હતભાગીને
માવીતર સાંભરતાં'તાં
ભાઈ ! માતપિતા સાંભરતાં'તાં !
આંદામાનની અમરાપુરીથી
ગંદાં ઘર વધુ ગમતાં'તાં
ભાઇ ! ગંદાં ઘર બહુ ગમતાં'તાં ! ૩.

---

* ૧૦૩૭ સપ્ટેમ્બરમાં આંદામાનના રાજકેદીઓના ઐતિહાસિક ઉપવાસો ગાંધીજીએ છોડાવ્યા તે અવસરે, એ કારાગૃહના સ્થાનિક કર્મચારીઓની મનોદશાનું કટાક્ષલેખન.

સાત સાત શત મુર્દાં કેરા
હા હા કા ર નીગળતા'તા
ભાઇ ! હાહાકાર ઉકળતા'તા
જીવતાંનાં ક્રન્દન કરતાં પણ
કંકાલો વધુ રડતાં'તાં
ભાઇ ! કંકાલો વધુ રડતાં'તાં ! ૪.

મનકી હમારે મનમેં રહે ગઈ
મરનેકી મિટ ગઈ બાતાં
ભાઇ ! મરનેકી મિટ ગઈ બાતાં,
કફન, ઈંધણાં, સ્મશાન, સબ કુછ
રહ્યાં હાય હા ! વા ખાતાં
ભાઈ ! રહ્યાં બાપડાં વા ખાતાં ! ૫.

૨૭. ફાટશે અગ્નિથંભો ને-



[રાજકોટના પ્રજાસંગ્રામમાં એક નાના
બાળક પર પોલીસની લાઠી પડી તે પ્રસંગે]

થંભો જબાનો, કવિ–ગાન થંભો
વાણી અને સંગીત હોય થંભો;
અબોલ ઓ અંતરજામી માહરા !
'નમું તને !' એટલું બોલી થંભો.

ઝીંકાતી લાઠીઓ નીચે, ઢળી જો નિરદોષિતા,
એના ઘાવે થતા જખ્મી, અંકધારી રહ્યા પિતા.* ૧.

ઝીંકો ઝીંકો જોરથી ઓર ઝીંકો,
કાંડાં કળે ત્યાં લગ ભાઈ ! ઝીંકો,
ફૂંણાં ફૂંણાં બાળક વીણી વીણી
ભાલે અને ગાલ પરે જ ઝીંકો.

પ્રભુનાં પ્રેમ–અશ્રુ શાં બુંદે બુંદે જુઓ ફૂટે
પુન્યનાં પોયણાં રાતાં, કાળસિંધુ તણે તટે. ૨.

પ્રહ્લાદની વાત પુરાણ–કાળની
ન્હોતી મનાતી, પણ આંહીં બાળની
ફડાફડી ખોપરીઓની ભાળતાં
ઢળી પડે અંતર એ કથા ભણી.

---

* સ્વ. લાખાજીરાજ

પરંતુ થંભનાં લોઢાં હજુ આંહીં ધગ્યાં છ ક્યાં !
પિતાએ હાથીને પાદે શિશુઓ ચગદ્યાં છ ક્યાં ! ૩

કતાર કીડી તણી જેહ થાંભલે
જલ્યા વિના અગ્નિપથે ચડી હતી,
હા ! એ જ થંભા સમ તોપ-ગોળલે
તમે શિશુડાં ! રમવા ચડી જજો !

લોઢાં ટાઢાં થશે ને એ થંભા દાતણ-ચીર શા
ચિરાશે, સ્થિર રે'જો હો ! હવે તો બહુ વાર ના. ૪

નહિ તદા દિવસ રાત્રિ ને હશે,
નહિ નહિ અંદર બા'ર ને હશે;
સંક્રાન્તિના ઉંબર ઉપરે ઊભા
પ્રજાત્વનો થંભ ધગેલ ફાટશે.

ને ત્યાંથી કોણ-નરસિંહ ? ના, ના, કોક નવે રૂપે
અપાપી પાપીની સૌની ઊઠશે અંબિકા જગે.

૨૮. સમશેર તારી બોંઠી પડી રે



બોંઠી પડી રે સમશેર
 રાણાની તેગ બોંઠી પડી રે
દીઠી મીરાંને ઠેર ઠેર
 સમશેર તારી બોંઠી પડી રે.

લૂંટી શક્યો ન એનું દિલડું એ ઝાળથી
 કાયો ગુજારી બધા કેર
 સમશેર તારી બોંઠી પડી રે. ૧.

જીતી શક્યો ન એનું દિલડું એ ઝાળથી
 નિંદા વાવી તેં ઘેર ઘેર
 સમશેર તારી બોંઠી પડી રે. ૨.

કાળી નિંદાનાં રૂડાં કાજળ આંજી કરી
 થૈ થૈ નાચી એ ઠેર ઠેર
 સમશેર તારી બોંઠી પડી રે. ૩.

ઝેરના કટોરા તારા પી કરીને પાગલી
 પામી ગૈ પ્રભુતાની લે'ર
 સમશેર તારી બોંઠી પડી રે. ૪.

ખૂટી તદબીર સર્વ, ખેંચી તલવાર–ધાર
તૂટ્યો બેભાન જાર પેર
સમશેર તારી બોંઠી પડી રે. ૫.

એકલડી ભાળી ને ભાળી આયુધહીન
કરવા ઊઠ્યો તું જેર જેર
સમશેર તારી બોંઠી પડી રે. ૬.

ઊભો શું મૂઢ હવે દેખી અણુપાર રૂપ!
ચરણે નાખી દે સમશેર
સમશેર તારી બોંઠી પડી રે. ૮.

'મા ! મા ! હે મા !' વદીને ઢાળી દે માથડાં
માગી લે જનનીની મ્હેર
સમશેર તારી બોંઠી પડી રે. ૮.

જુગ જુગથી અમ્મર બેઠી છે એની એ મીરાં
એને છે ઇશ્વરની ભેર
સમશેર તારી બોંઠી પડી રે. ૧૦.

૨૯. *ક્રંદનો કેટલાં બાકી !



પુત્રોને ઝેરના પ્યાલા, પિવાડીને સુવારજો;
બંદૂકો ઝાલતાં પે'લાં બાવડાં છેદી નાખજો !

વિશ્વની કોટિ માતાઓ ! સંઘરા ક્રંદનો તણા
ખારાં વારિ તણાં ટાંકાં, હજુ શું રહિયાં ઊણાં ?

મોં વાળ્યાં, માથડાં ઢાંક્યાં, ધડૂસ્યાં છાતી-છાજિયાં;
હજુ યે કેટલાં બાકી, ઉલેચણ આંસુનાં રહ્યાં !

બેટડા જન્મતી કાં તો, માવડી બંધ થા હવે;
કાં તો આંસુ જલાવી દે હુતાશન પ્રગટાવ હે !

કારમા લોહ-થંભાઓ ગાળી અગ્નિરસો પીઓ !
કોટિકોટાન અંબાઓ ! આંકડા ભીડી નીસરો.

હીંચોળી પારણાં લીધાં : ઝંઝા-જૂથ બનો હવે,
ઝંઝેડો તખ્ત ને તાજો : પ્રલયંકર ચંડી હે !

---

* સ્પેનના પ્રજાસંગ્રામ સમયે રચેલું

૩૦.* અસહ્ય વાત



મને મારનારા ગોળી છોડનારા
એને ઘેર હશે મારા જેવી જ મા,
એ હરેકને ધોળુડાં ધાવણ પાઈ
ઉછેર્યાં હોશે હૈયાહીર સમા. ૧.

કવિઓની કવિતામાં ગાયું હશે એણે,
માટીને પૂજી હોશે કહી 'મા';
એ મને ય જો અંતરિયાળ મળે
તો બોલાવે કહી 'તમે કોણ છો મા?' ૨.

છો સંહારે ચડયા આજે પેટને કારણ,
એક જ વાત સે'વાય છે ના–
એને મોતને પંથ ચડાવણ જીભ
બોલે છે: 'મારો, મોરો, માગે છે મા!' ૩.

---

* જપાની સૈનિકોને નિર્દેશીને કલ્પેલા ચીનાઈ જનેતાના ભાવો

૩૧. ભર ભર છાંટું અંજલિ



ફૂલ ખર્યાં ફોરમ રહી, રહ્યા ગીત—ઝણુકાર,
હરિયાળી ધરતી કરી હાલ્યા મેઘ—મલાર;
તૂટયા તંબૂર—તાર,
ભણુકારા ભવ ભવ રિયા. ૧.

ભવ ભવ ગોત્યે ભટકતાં ન જડે જોડીદાર,
જિનકી હેડી હલ ગઈ, તાકા બુરા હવાલ,
બસૂરાં ને બેતાલ,
હેડી વિણુ ગાયન હુઆં. ૨.

ભાઇ મરે ભવ હારિયેં, બેન મરે દશ્ય જાત,
માવીતર મરતે ઉના, ચોદશના વા વાય;
(પણુ) સખ દુઃખ ભેળાં થાય,
હેડી ! એક તમે મૂવે. ૩.

સજન ! તમારી ખાક પર ઝાઝા હજો જુહાર,
ભર ભર છાંટું અંજલિ, બખતરિયા જોધાર !
તેં દઈ દઈ પડકાર,
ભાગી ફોજું ભેડવી. ૪.

---

* રાજસ્થાની પ્રજાના સેવક સ્વ. મણિભાઈ ત્રિવેદીના મરશીઆ.

૩૨. વીર જતીન્દ્રનાં સંભારણાં



રણશીંગાં બજિયાં નહીં, નવ ગહેકી શરણાઈ,
તલવારોની તાળીઓ સમરે નવ સંભળાઈ;
સિંધુડા–સૂર શરણાઈના નવ સુણ્યા,
હાક વાગી ન, તોખાર નવ હણહણ્યા,
ઘાવ પડ ઘાવ નવ ખડગના ખણખણ્યા,
યુદ્ધ–ઉન્માદના નાદ નવ રણઝણ્યા. ૧.

વિણ ઉન્માદે વીર તેં દીધો દેહ ધરી,
બિન્દુ બિન્દુ રક્તનાં રિપુને દીધ ગણી;
બિન્દુએ બિન્દુએ રક્ત દીધાં ગણી,
ચૂકવી પલપલે દેહની કણીકણી,
મૃત્યુંને ગણ્યું તેં ગોદ માતા તણી,
કે શું પ્રિયમિલનની રાત સોહામણી ? ૨.

આવે મંગળ અવસરે, કોણ વિલાપ કરે !
કાયરતાને આંસુડે કોનાં નેન રડે !
વેગળી જાઓ રે અશ્રુની વાદળી !
વીરનાં તેજને નવ રહો આવરી;
નીરખવા દો મુને લાખ નયનો કરી,
આહુતિ–જ્વાલ એ બાલની અણુઠરી. ૩.

ગગનવિદારણ રાગના ગાજો નંદન–ઘોષ !
ઉત્સવ–દિન આપણુ ઘરે; અરિજનને અફસોસ.
અરિજનો થરથરે એહવી ઘોષણા
ગરજી ગરજી ભરો ગગનનાં આંગણાં,
ઊઠ રે ઊઠ ઓ તરુણ કોડામણા !
વીરનાં વાંચ શોણિત–સંભારણાં. ૪.

વણગાયાં ક્યમ વીસરીએ, બહુમૂલાં બલિદાન,
ગાશું ઘરઘર ઘૂમતાં એનાં અર્પણગાન;
ગાઓ રે બેનડી વીરને વારણે,
ગાઓ રે માવડી પુત્રને પારણે,
બંદીજન ગાઓ બિરદાઈ સમરાંગણે,
ભક્તજન ગાઓ મંદિરને બારણે. ૫.

તારી ટેક ત્યજાવવા મથનારા કંગાલ,
કાળાં મુખ નીચાં કરી કૂટે વ્યર્થ કપાળ;
કૂટતા કપાળો ક્રૂર કંગાલ એ,
તાહરાં શાંત વીરત્વ નીરખી રહે,
'હાય ! હા હારિયા,' દાંત ભીંસી કહે,
અણનમ્યા વીરને જાલિમો ક્યમ સહે. ૬.

બાણપથારી ભીષ્મની, દધીચિનાં વપુદાન,
મોરધ્વજે કરવત સહ્યાં, એ ઇતિહાસી ગાન.
જીર્ણ ઇતિહાસનાં ગાન એ વીસરિયાં,
જૂઠડી ભાવનાના થરોથર થયા,

નવેલા શૌર્ય–આદર્શ તેં સ્થાપિયા,
સમર્પણનાં નવાં મૂલ તેં આંકિયાં. ૭.

ઝીલો ઝીલો મલકતા જાલિમ તણા પ્રહાર,
લાલ કસૂંબલ રક્તની ફૂટે શોણિત–ધાર;
પ્રહારે પ્રહારે ઉર–પતાળો ફૂટે,
કસૂંબલ રંગની રક્ત–છોળો છૂટે,
મૃત્યુ-ભયના કૂડા લાખ બંધો તૂટે,
પાળ ફોડી અને પ્રાણનદ ઊમટે. ૮.

રજ રજ નોંધી રાખશું હૈયા બીચ હિસાબ,
અવસર આવ્યે માગશું કિસ્મત પાસ જવાબ;
માગવા જવાબો એક દિન આવશું,
ભૂખરી પતાકા સંગમાં લાવશું,
અમારા રક્તના હોજ છલકાવશું,
માતનો ધ્વજ ફરી વાર રંગી જશું. ૯.

૩૩. અણવંચાયેલા સંદેશા*



[ઢાળ—સો સો રે સલામું મારાં ભાંડુડાંને કે'જો રે]

સંદેશા મગાવો સૌના સંદેશા મગાવો રે
બાપાને સમૈયે કેના સંદેશા મગાવો રે
સંતને સમૈયે કેના સંદેશા મગાવો રે! ૧.

સંદેશા વંચાણા સૌના સંદેશા વંચાણા ને
અણ રે વંચાણા થોડા ઉકેલાવી લાવો રે,
શબ્દ અનોખા એની રૂશનાઈ નોખી બાપા!
લહીઆ ને લેખણ એનાં અકળ કળાવો રે. ૨.

આહુની સમાત્યું કેરા ટિંબા આજ ઊઘડે ને
ઊઘડે અલોપી કબરું, મશાલું જલાવો રે;
જતિ ને સતીના જૂના મહાસંઘ માયલા આ
અબધૂત કેરી પૂરી પિછાન કરાવો રે. ૩.

પે'લે ને સંદેશે ફાટો રણ કેરા રાફડા ને
રજપૂત-જાયા જોગી રામા પીર ધાઓ રે;
હિન્દવાણ માથે પંજો પે'લુકો વટાળનો એ
ઝીલનાર હિન્દવા પીરના જુવાર જણાવો રે. ૪.

"અમારે નસીબે નો'તાં તમ સમાં આયુ બાપા!
"અમારી અધૂરી ઘોણ્યું, તમે ઊજળાવો રે;

* ઠક્કરબાપાની જયન્તીને પ્રસંગે

"અમારા નીલુડા નેજા તમ શિરે શોભજો ને
"અમારા ઘોડીલા બાપા! જુગતે ખેલાવો રે." ૫.

બીજે ને સંદેશે પાણા ધ્રૂજે છે પરમના ને
સળવળે સોડયું, બોલે દેવીદાસ બાવો રેઃ
"અમારાં લુયેલાં બાકી પરૂ પાસ લૂતા બાપા;
"અમારી અંકાશી–ઝોળી એને જૈ ભળાવો રે." ૬.

ત્રીજે ને સંદેશે કોટિ વધસ્થંભ ડોલતા રે,
જખમી જીસુની ઝાઝી સલામું સુણાવો રેઃ
"અમારે ઉધારણ–પંથે ઢુકાનું મંડાણી બાપા!
"અમારી કલેજાં–જાળો તમે ઓલવાવો રે". ૭

ચોથે ને સંદેશે કાંપે હિમાળાની કંદરા ને
શિવોऽहं પુકારી શંભુ ઉચારે ઋચાઓ રેઃ
"અમારી ઝીલેલી ગંગા રુંધાઈ રહી'તી બાપા!
"વહાવણહારા કેરાં ડમરૂ બજાવો રે." ૮.

૩૪. *કાળનું વંદન



કોણે કહ્યું કાળ વિનાશપ્રેમી !
કોણે કહ્યું મૃત્યુ સડાવનારું !
'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्' કહન્દો,
અહીં ખડો અંજલિ જોડી બંદો.

સિંહાસનો સલ્તનતો ઉખેડે,
વાસુકિ—ફેણેથી ખીલી ખસેડે,
પદ્દણ કરે દદ્દણ સે'જ હાસે,
એ કાળ જો આંહીં ઝૂકી ઉપાસે
લોકોત્તરોના
પદપદ્મ પાસે.

* સ્વ. લોકમાન્ય ટિળકની ૧૯૩૮ની સંવત્સરી પ્રસંગે.

૬૫. સલામો*



સલામો કરું બીજના ચાંદને
સલામો જમીં આસમાં હો તને!
સલામો ચમનને ને વેરાનને
ઉછેર્યો તમે એક ઇન્સાનને. ૧

દીઠાં છે ન કાશી કે કાબા અમે,
કુરાનો પુરાણો પઢયાં ને અમે,
ન નાપાક કે પાકના ભેદની
કિતાબો અમે ઉમ્રભરમાં ભણી, ૨

અમે જે હતા ઢૂંઢતા તે જડયું
અહીં એક ઇન્સાનને દિલ ભર્યું
નયન નીતર્યું ને સબકથી સર્યું
નૂરે—વસ્લ: એણે વતનને ધર્યું. ૩

અમો મિસ્કિનોને શી દૌલત મળી!
ગરૂરી વધી ને, ગઈ ઓગળી.
હતા કંજુસો કાળજૂના અમે,
ગયા વીફરી, રે ફના કાં ગમે! ૩

---

* મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદને અંજલિ

૩૬. અદીઠી આગના ઓલવનારા

[પવન–પૂતળી રમે ગગનમાં નૂરત સૂરતે નરખો–એ ભજનનો ઢાળ]



અદીઠી આગના ઓલવણહાર જીવો !
અમૃત-ઘોળ્યા ઘણેરા રંગ હો !
રે કલેજા–રંગ હો !

આતમ–બેડીઓના ભાંગણહારા જી જીવો !
આલમ–ગાયા અનેરા રંગ હો !
હો કલેજા–રંગ હો ! ૧.

બાહેર જલન્તા દાવાનળ બૂઝવીને
દુનિયાને કેક કરે દંગ હો
રામ દંગ હો !

ભીતરની ભઠ્ઠિયુંના ભડકા જળેળે, એની
ભાળ્યું લેનાર ! ખરા રંગ હો !
લાખ લાખ રંગ હો !
હો ઘણેરા રંગ હો ! ૨.

તનડાંની બેડી તણાં તાળાં ખોલન્ત તેના
કવિઓએ લલકાર્યા છંદ હો
રામ છંદ હો

---

* મુંબઈના શરાબબંધી દિન ૧લી ઓગસ્ટના માનમાં :

આતમની ચીસભરી તોડે તુરંગ તેના
કાળને નગારે પડછંદ હો
તોડનાર રંગ હો !
હો ઘણેરા રંગ હો ! ૩.

સાતે સિંધુને પાર લાર ને કતાર ઊભાં
એનડી પ્રજાનાં મહાવૃંદ હો
માનવીનાં વૃંદ હો

તારા સાફલ્ય તણો જમરખ દીવડે
જલજો જી જ્યોત અણુભંગ હો
રોમે રોમ રંગ હો !
હો ઘણેરા રંગ હો ! ૪.

કોટિ કોટિ આતમની અંધારી કોટડીમાં
પાથરજો તેજના ઉમંગ હો
જીવો જી ઉમંગ હો !

ઓલવવા આવનાર સગગી જાજો રે કુદાં
સ્વસ્થનાં કીટ ને પતંગ હો
હો ઘણેરા રંગ હો !
હો કલેજા—રંગ હો ! ૫.

૩૭. આખરી ગાન*



બનાવટી છે ?
કેન્યૂટની વાત બનાવટી છે !
કો માનતા ના, ડરીએ જતા ના,
રાજાપણાને અપમાનતા ના;
ગપ્પાં પુરાણાં ગનકારતા ના,
કેન્યૂટની વાત બનાવટી છે. ૧

કમાડ ભીડો, દર દ્વાર ભીડો,
જાળી અને ગોખ તમામ ભીડો,
રે મોરી ને ખાળ ખસૂસ ભીડો,
વાયુ ન પેસે, તરડોય ભીડો.
કમાડ ભીડો. ૨

છિદ્રો બુર્યાં કે ?
બુદ્ધિ તણાં છિદ્ર બધાં બુર્યાં કે ?
વિચારમાં કોઈ તીનું નથી કે ?
અક્કલ વિષે એક છીંડું નથી કે ?
છિદ્રો બુર્યાં કે ? ૩

ઘનઘોર તૂટે ?
ચિંતા નહિ, છો ઘનઘોર તૂટે,
આકાશથી વજ્ર ભલે વછૂટે,

*વાણીસ્વાતંત્ર્ય પર પ્રતિબંધ મૂકતા રાજવીઓની મનોદશાનું આલેખન

વિદ્યુત્ તણાં તેલ તમામ ખૂટે,
તો યે કુબુદ્ધિની ન ટેક તૂટે
છો આભ તૂટે. ૪

બંદૂક સાચી.
બંદૂક સાચી, બીજું જૂઠ સર્વ,
છે આપણો એ અણમોડ ગર્વ,
છે જીવવું વર્ષ કરોડ ખર્વ,
બીજું જૂઠ સર્વ. ૫

ગભરાવ છો શું ?
દ્વારો દીધાં તો ય મૂંઝાવ છો શું ?
બંદૂકની આડશ છે પછી શું ?
થાકી ગયા ? લો, જરી થાક ખાશું,
ચમકો છ શાને, કહી 'આ શું, આ શું !'
ગભરાવ છો શું ? ૬

આ ચીંથરાં છે.
છાપેલ આ કાગળ–ચીંથરાં છે !
કોણે કહ્યું કે રુધિરે ભર્યાં છે ?
ફફડી ઊઠો કાં ? ભડકા કંઇહાં છે ?
આ ચીંથરાં છે. ૭

ડરથી નહિ હો !
છૈયેં લપાયા, ડરથી નહિ હો !
આ વાંચી લઈએ, ડરથી નહિ હો !

ધ્રૂજે કલેજાં, ડરથી નહિ હો !
ગાત્રો ગળે છે, ડરથી નહિ હો !
પ્રસ્વેદ છૂટે, ડરથી નહિ હો !
ભયથી નહિ હો ! ૮



૩૮. ઉચ્ચ મસ્તક



મા સર્વથી વ્હાલું તને હો ઉચ્ચ મસ્તક !

બેડી, રસી ફાંસી ભલે હો, ઉચ્ચ મસ્તક !
ભૂખી અને પ્યાસી ભલે હો, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૧.

મે'ણાં જુઠાણાંની ઝડી હો, ઉચ્ચ મસ્તક !
કૂડની કલેજે શારડી હો, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૨.

કરવા ખુલાસા શોભતી ના, ઉચ્ચ મસ્તક !
બેબાકળી બિલકુલ થતી ના, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૩.

૩૯. કોઈ પૂછે કે—



પૂછે કોઈ શિશુ જો તમને,
નરક નામનું સ્થલ ક્યાં ?
પૂછે પુત્ર પિતાને, શિષ્ય
ગુરુને, રૌરવ–દુઃખ શાં ?
ઉત્તર વિના અટકશો ના !
'રાષ્ટ્રના ઇર્ષ્યાળુ દિલમાં.' ૧.

દેશજનોની વિજય–વાટ પર
પથ્થર થઈ પડવાનું,
જન-જાગૃતિનાં દરશન કરીકરી
એકલ ઉર જલવાનું,
ના પ્રભુ ! એથી ભલું જાણું
રક્તપિત રગ રગ સહવાનું. ૨.

૪૦. પુત્રની વાટ જોતી



રઝળુ દીકરા ! ઘેર આવજે,
નહિ વઢું તને, નાસી ના જજે.　　　　૧.

વિષમ રાતને દેવ–દીવડે
ભજતી માતને દીન–ઝૂંપડે,
પથભૂલ્યા શિશુ ! આવી પોં'ચજે
પથ બીજે ચડી ક્યાંય ના જજે.　　　　૨.

પ્રહરી હે ભલા ! પાય લાગું હું,
ગભરૂડી થઇ તાત ! વીનવું :
રઝળુ દીકરો ક્યાંય જો મળે,
પથ બતાવજે, ઘર ભણી વળે.　　　　૩.

૪૧. લોકેશ્વરનો સેતુબંધ



આ પારે ગામડું ને ઓ પારે શે'ર
વચ્ચે જુદાઈનાં પાણી વ્હેતાં.
દોઢ દોઢ સૈકાનાં જૂનેરાં વેર
એ રે પાણીની પોલ માંહે રે'તાં. ૧

આજે એ નીર પરે સેતુ બંધાય
આજે તો પાણીમાં પથ્થર તરતા.
સતજુગમાં રામનામ કેરી દુવાઇ
કળજુગમાં દેશ–નામ રે'શું રટતા, ૨.

૪૨. પરદેશીઓને: પાતકીઓને : યોદ્ધાઓને



પાણીમાં ડાંગ મારનારા, લાજીને હવે છેટા રે'જો,
    પોતાના દેશમાં પહોંચી, સાચી અમારી વાતો કે'જો. ૧.

દેશીડા પાતકી ! પધારો, ભાગીરથી છે આંગણુ રેલી,
    એક જ ધરતીના તમે જાયા, મા પાપીઓને ધોશે પ્હેલી. ૨.

વીતેલી રાતનાં કુસ્વપ્નાં, સંભારવા ન થંભો ભૈયા !
    વાયાં છે વાણુલાં કનકનાં, પાંખોને ધોઈ લેજો ભયા ! ૩.

અમૃત ને ઝેરના ઘડૂલા, સિંધુ વલોવી કાઢયા સંગે,
    અમિયલ રહેવું જો હોય દુલ્લા ! ઘૂંટીને દોય પીજો સંગે. ૪.

૪૩. સાહિત્યની બારમાસી



સખી! કારતકે કવિતાની ઝડીઓ રે,
જાણે ખખડે ફૂટેલી બંગડીઓ રે,
કવિની પત્ની ફેંકી દેતી ખડિયો;
રઘુપતિ રામ રુદેમાં રે'જો રે. ૧.

સખી! માગશરે મોંઘા છે કાગળ રે,
પૈસા ન મળે પ્રકાશક આગળ રે,
તોયે ચલવ્યું છે ધાકડેધાકડ—રઘુપતિ રામ૦ ૨.

સખી! પોષે પસ્તીને તોલે રે,
મારાં પુસ્તકના ભાવ બોલે રે,
બૂકસેલરો કાળજાં ઠોલે—રઘુપતિ રામ૦ ૩.

સખી! માઘે પોતા કેરાં પડઘમ રે,
ગજવીશું માસિક કાઢી ધમધમ રે,
જાણું જાહેરખબરોના મર્મ—રઘુપતિ રામ૦ ૪.

સખી! ફાગણે ફાવટ ના'વી રે,
રૂપાન્તર કે ભાષાન્તરની ચાવી રે,
તરજૂમાની મોસમ આવી—રઘુપતિ રામ૦ ૫.

સખી! ચેતરે ચિત્ર કઢાવો રે;
જેની તેની કને દોડયા જાઓ રે,
ભલે એની એ તાણે રેખાઓ—રઘુપતિ રામ૦ ૬.

સખી ! દાવ બળે વૈશાખી રે,
પાઠ્યપુસ્તકની રત પાકી રે,
યુનીવર્સિટી કૈંકની કાકી—રઘુપતિ રામ૦ ૭.

સખી ! જેઠે જનાબ બુખારી રે !
દેશો રેડીઓ ઉપર વારી રે,
અર્થઘન છે કવિતાઓ મારી—રઘુપતિ રામ૦ ૮.

સખી ! આષાઢમાં અનુવાદો રે,
મૂવા શરદબાબુ, નથી વાંધો રે,
ભાષા-ભાવની ખીચડી રાંધો—રઘુપતિ રામ૦ ૯.

સખી ! શ્રાવણે બાલસાહિત્યે રે,
બાંડી બોબડી ભાષાની ભીંત્યે રે,
ફેંકો લોંદા ફાવે તેવી રીત્યે—રઘુપતિ રામ૦ ૧૦

સખી ! ભાદરવે ભય ટળિયા રે,
એઠા જૂઠા અહીં તહીંથી મળિયા રે,
સોશ્યાલીસ્ટ સાહિત્યના ઠળિયા—રઘુપતિ રામ૦ ૧૧.

સખી ! આસોનાં લક્ષણ કાળાં રે,
આંટા ખાય ઉઘરાણીઓવાળા રે,
કાઢો એક નવી ગ્રંથમાળા—રઘુપતિ રામ૦ ૧૨.

૪૪. હિન્દીજન

[વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે–એ ઢાળ]



હિન્દીજન તો તેને કહીએ
જે કર જોડી રહે ઊભા રે
એકબીજાના કાસળના જે
ખૂબ કરે મનસૂબા રે—

આંતરરાષ્ટ્રીય ઉતપાતોમાં (જેને) સૂઝે એકજ રસ્તો રે
ચેમ્બરલેન હિટ્લર કે સ્ટેલીન સૌનો ખાવો ઘુસ્તો રે
હિન્દીજન—૧.

શૂરાતન વ્યાપે નહિ જેને, દ્દઢ કિન્નો જેના મનમાં રે,
કોમ પંથ શું તાળી લાગી, સકળ સ્વારથ તેના તનમાં રે
હિન્દીજન—૨.

સકળ દેશથી સૌ કોઇ આવો ! દાસ થશું સહુ કો'ના રે !
હોશકોશ જેના જાય હાકોટે, ધન ધન પૂર્વજ તેના રે
હિન્દીજન—૩.

મિયાં કહે મને કોમી હક દો, દેશને મારું ગરદન રે
હિન્દુ કહે હું રહ્યો અહિંસક, આત્મા મારો મર્દ ખરે
હિન્દીજન—૪.

પરદેશી પાડાઓ વચ્ચે ઝાડ બની ઊખડશું રે
માણસ થૈ સંપી જીવવાનું પાપ કદાપિ ન કરશું રે
હિન્દીજન—૫.

ચિર રોગી ને ઝંપટ રહિત છે, હામ હોશ કરે ઘોળ્યાં રે
ભણે ખરસૈયો તેનું દર્શન કરતાં કુળ સત્તોતેર બોળ્યાં રે
હિન્દીજન—૬.

૪૫ જુદાઇના જંગલમાંથી



[રેખતાની લઢણુમાં]

તેં જુદાઇ દીધી તો ભલે જ દીધી
મને ફેર મેળાપ કરાવીશ મા !
ને વિદાય દીધી તો ભલે જ દીધી
મને ફેર એ દ્વાર દેખાડીશ ના !

૨

મનમેળ તૂટયા તે તૂટયા જ રહો
એનાં સીવણુ સાંધણુ હોય નહિ,
ઉર–આરસીના ટુકડા જ રહો,
એના રેવણુનો રસ હોય નહિ,
ભર્યાં ભાણેથી એક જાકાર કહો,
પછી કોળીડે સ્વાદ કો' હોય નહિ,
ફિટકાર દઇ ખમકાર કહો,
રણુકાર એનો હૈયે હોય નહિ.

૩

ધર્યો હાથ તે વાર તાળી ન દીધી
પછી તાળી સો વાર દીધી ન દીધી,

'ચલો સાથ' વદી જુદી વાટ લીધી
પછી વાટ ચિતાની લીધી ન લીધી;
પીવા અંજલિ એક જો જીવ ડર્યો
પછી હેલ્યની હેલ્ય પીધી ન પીધી,
પેલી રાત દો બાત મીઠી ન કીધી,
પછી લાવન લાખ કીધી ન કીધી.

૪

કરું આશ કોની? નવરાશ કોને?
ઊંચે શ્વાસ આ આલમ ધાઈ રહી,
વેરું ફૂલ નિસાસાનાં ઘાટ કિયે?
આંહીં છાતીએ છાતી ભિંસાઈ રહી;
અહીં ઝાંઝરના ઝણકાર પગે પગ,
પાની હીના-રંગ છાઈ રહી,
મારાં ફૂલ નિસાસે બફાઈ રિયાં
અડવા પગ ક્યાંય દેખાય નહિ.

૫

અડવે પગ આવ ચલી, શરમા નહિ,
મેંદી પીસી મેં કટોરા ભર્યા,
ઘનઘોર નિરાશાનાં મોતીને ઘૂંટીને
શીતળ મેં સુરમા સંઘર્યા;
બીજાં કાજળ હોય બજારુ જો નેનોમાં
ધોઈ લે, આ દિલ-હોજ ભર્યા;

બીજી લાલી જો હોય લગી પગપાનીએ
નાખ લુછી, આ લે ઠીકરડાં.

૬

કવિ કૂડ કહે; કદી માનીશ ના,
એને ગામ ગુલાબોની બાગ નથી;
એના બોલની ડોલરમાળ તણા
એના આંગણુમાં જ સોહાગ નથી;
એના કોકિલ-કંઠ કુહાવનહાર કો
સાખભર્યો ત્યાં ન અંબ લચે,
એની ભોમ ને વ્યોમ વચ્ચે રજ-ડમ્મર
મોત તણા તાતા થંભ રચે.

૪૬ સંધ્યાવેળા



વધે છે અંધારૂં,
ત્ય ત્યમ વધે હામ પ્રિય હો !
વધુ ભૂતો ભાળું,
ત્યમ ઉર રમે રાચ પ્રિય જો ! ૧

મને મસ્તી લાગી,
રમત રમવાને થનગનું,
જશે સુસ્તી ભાગી.
વિજય-વીર હું છો નવ બનું. ૨

૪૭. ધો ઠેલા !



ધો ઠેલા, ધો ઠેલા, ધો ઠેલા,
હમ્બેલા ! હમ્બેલા ! હમ્બેલા !
ઊંચી છે વાટ
વંકા છે ઘાટ
અંધારી રાત : ધો ઠેલા !
ઊંઘો ના, યાંત્રિકો, ધો ઠેલા ! ૧.

ધો ઠેલા, ગાડી છે વેરાને;
ધો ઠેલા, ભાને કે બેભાને;
ભીડાવો ખંભા સુ ખંભાને
ધો ઠેલા, ધો ઠેલા, ધો ઠેલા ! ૨.

યંત્રોના યાંત્રિકો હારેલા
થાકેલા, પીધેલા, બ્હેકેલા,
સેતુઓ ભાંગીને સૂતેલા,
પડિયા છે, પડવા દો, ધો ઠેલા !
હમ્બેલા ! હમ્બેલા ! ધો ઠેલા !
હોંશીલા ! જોશીલા ! ધો ઠેલા ! ૩.

ટિપ્પણ

૧. શબ્દના સોદાગરને: ખાંપણમાંય તારે ખતા પડશે = તારા શબને કફન નહિ મળે.

૨. તકદીરને ત્રોફનારી: જોગી ગોપીચંદની પીઠ = રાજ-મહેલના ચોકમાં ગૌડ બંગાળાના યુવાન રાજા ગોપીચંદ નાહતા હતા, રાણીઓ એને મર્દન કરતી હતી, તે વખતે ઉપરના ગોખમાં બેઠેલી માતા મેનાવતી રડતી હતી. તેનું ઊનું આંસુ ગોપીચંદની પીઠ પર પડ્યું. ચમકીને ઊંચું જોયું. એણે માતાને રડતી દીઠી, કારણ પૂછ્યું. માએ કહ્યું, આવી કંચનવરણી કાયાનો આખરે નાશ થશે એ વિચારે આંસુ આવ્યાં માટે એ નાશમાંથી બચવા ભેખ લઈને અમરત્વ પ્રાપ્ત કર. ને તેમાંથી જ ગોપીચંદને જોગી બનાવવાના સંજોગો પેદા થયા હતા. અહીં ગોપીચંદની પીઠ માતાનાં આંસુએ ઝરડેલી, કાંટા પેઠે ઉઝરડેલી કહી છે. લાટુડા = ત્રાજવાં પાડવા માટે રંગનાં ટપકાં, સૂરતા=નજર. કાંકણી=કંકણ.

૩. મોરપીંછનાં મૂલ: અહીં સર્જનહાર રૂપી ચિતારો. હુબીઉં=છબીઓ માટેનો ગ્રામ્ય શબ્દ. પોતાનાં સંપત્તિસૌંદર્ય સર-જાવવા દોડતાં આત્મલુબ્ધ ટોળાંથી અલગ રહેલો ભજનિક ગાયક તો વાંચ્છે છે પોતાની કલા–સંપત્તિનાં જ શણગારસમૃદ્ધિને. એની પાસે બદલામાં દેવાનું બીજું કંઈ નથી, કિરતારદીધી કલાને જ એ કિરતાર પાસે ધરી દેવા ઇચ્છે છે.

૪. ગરજ કોને! આ પદ ભાવનગર સાહિત્યસભાના આશ્રયે તા. ૨૧–૯–૪૦ની સાંજના સમારંભ પાસે ગયા પછી, તે સભાના પ્રમુખ શ્રી નટવરલાલ સૂરતીએ 'ચોરાશી વૈષ્ણવની વારતાઓ'માંથી પ્રભુની ને ગોવિંદસ્વામીની વાર્તા બતાવી. વાર્તા આમ છે કે શ્રીનાથજી પ્રભુ પોતાના ભક્ત ગોવિંદસ્વામી સાથે દડે રમતા હતા, દાવ

શ્રીનાથજીને માથે હતો, એવામાં મંદિરમાં પ્રભુ–દર્શનની ટકોરી વાગી. શ્રીનાથજી ચમકયા, પોતે હાજર થઈજ જવું જોઈએ ! એટલે મંદિર તરફ નાઠા. 'પૂરો દાવ દીધા વગર જઈશ કયાં !' એમ કહીને પાછળ દોડેલા ગોવિંદસ્વામીએ પ્રભુની પીઠમાં દડો માર્યો. પૂજારીઓએ આવીને ગોવિંદસ્વામીને પીટયા. પછી ભોગ ધરવા ટાણે પ્રભુ થાળ જમ્યા નહિ, રુદન કરતા બેઠા. પૂજારીઓએ કારણ પૂછતાં કહ્યું કે ગોવિંદસ્વામીને તમે વગર વાંકે માર્યા છે, એ ભૂખ્યા દુઃખ્યા બેઠા છે, દોષ તો હતો મારો કે હું અધૂરે દાવે અંદર દોડયો આવ્યો, એને જમાડો તે પછી જ જમીશ.

મેં જીવનમાં પહેલી જ વાર સાંભળેલો આ પ્રસંગ અહીં બરાબર બંધ બેસે છે. હરિને મેં માનવનો પ્રેમી મિત્ર કલ્પ્યો છે, માનવને પોતાના પૂર્ણત્વમાં તદાકાર કરવા માટે કિરતાર સર્જનના પ્રારંભથી તલસતો મથી રહ્યો છે. માછલડું બનીને...(કડી ૯–૧૦) પુરાણભાખ્યા દસ પ્રભુઅવતારો, અને ડારવીનનો ઉત્ક્રાંતિવાદ (Theory of evolution) આંહીં સૂચિત છે.

૬. **ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો:** 'ભમ્મર......'=સંહાર સ્વરૂપ વિરાટનો ભ્રૂભંગ થાય તો ભૂકમ્પો ચાલે. એની પાંપણ હલે તે જાણે વિરાટનું સૂપડું સોવાઈને સૃષ્ટિ રૂપી અન્ન ઝટકાઈને મહીંથી પાપ દુષ્ટતા રૂપી ફોતરી કાંકરી ઝટકાઈ જુદી પડે. 'મીટુંમાં માંડો...' =એની નયન–મીટને વિરાટ તુલા કલ્પી છે. એમાં ચૌદ બ્રહ્માંડોનું વજન તોળાય છે. સાંધણુ=બેઉ પલ્લાં વચ્ચે અણુસમતોલતા. ' દૃગ રે ટાઢી... ' = એની દૃષ્ટિ હિમાચલ શી શીતળ છે છતાં એ દૃષ્ટિપાત થતાં તો દરિયામાં પણ આગ લાગે છે. એ તો આજના મહાયુદ્ધનું તાદૃશ સત્ય છે. ધણી=માલિક. ભોરીંગો ને વાસંગી=લોકક્ષય કરનાર હિંસાવૃત્તિઓરૂપી ફણીધર સાપો ને વાસુકીઓ. એને વશ રાખવાનો દાવો કરનારા શાસકો ને રાજનીતિજ્ઞો રૂપી વાદીઓ ને ગારુડીઓ.

૯. હજી શું બાકી હશે : અસલનું એક આગમ–ભજન છે.

'દેવાયત પંડિત દા'ડા દાખવે
'સુણો તમે દેવલદે નાર,
'આપણા ધણીએ સત ભાખિયાં
'જૂઠડાં નહિ રે લગાર
'લખ્યા રે ભાખ્યા રે એ દિન આવશે.'

એ ભજનમાં 'ઓતર થકી રે સાયબો આવશે' એવા કોઈ પૃથ્વીનાં પાપ ધોવા આવનાર પુરુષની આગાહી છે.

૧૨. નધણિયાતી નથી : સૌરાષ્ટ્રની તાલુકદારી વસ્તીને ગાય કલ્પીને, તેને પોતાને તાબે કરવા મથતા રાજવીઓરૂપી ગોવાળોની તાણખેંચના રૂપકમાં મૂકેલ છે. આથેય=કોઈ પણ, નાદાર= તાકાતહીન. ગોકળી=ગોવાળ. ચામ=ચામડું. ગેલા = ઘેલા. વાંભ=ગોવાળ ધણીનો પશુને બોલાવતો સાદ.

૧૩. વર્ષા : વર્ષાને કાઠિયાણી રાજબાળા કલ્પી છે. 'સંધ્યાને તીર એક બખ્તરિયો જોધ ને ઘોડલાની જોડય'=વર્ષાના દિનની સંધ્યા-વેળાએ પશ્ચિમ દિશાના આભઆરે રચાતી કોઈ ઘોડેસવાર જોદ્ધાની વાદળી–આકૃતિ. બેલાડય ચડી=એક ઘોડેસવારની પીઠ પાછળ બીજું ચડે તે 'બેલાડય ચડયું' કહેવાય. વરસી રહેલી ઋતુ રાજબાળાને એવા કોઈ પિયુ સાથે નાસી જતી કલ્પવામાં આ વર્ષાસંધ્યાઓની વાદળ-આકૃતિઓ વિષેની નરી Phantasy છે. વીજળ–સનકાર=વીજળી રૂપી નેન–ઈશારો.

૧૬. કાંતનારાં : મૂળ જે આયરીશ કાવ્ય પરથી ઉતારેલ છે તે મને આપનાર અને તેનો અનુવાદ થતો જોવાને ઉત્કંઠ બનનાર શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક હતા: પોતે ૧૯૩૨–૩૩ના અરસામાં આયર્લૅન્ડથી પાછા ફર્યા તે કાળની વાત. આમાં એક પૌત્રી (પોતરી) અને એક દાદી, બે કંગાલ પાત્રો વચ્ચેનો મધ્યરાત્રિ વેળાએ રેંટિયાની મજૂરી

કરતે કરતે થયેલો વાર્તાલાપ છે. અંતર પુરાયલાં હતાં=અભેદ વ્યાપી રહ્યો હતો, કેમકે કંગાલિયતે બેઉની સ્થિતિ હાડપિંજરવત્ કરી નાખી હતી.

'અહીં કાંતું, તહીં કોને... = દેહદૌર્બલ્ય અને રાત્રિના થાકને કારણે તૂટી જવા લાગેલા કાંતણ–તાર, કોઇ દ્વેષી હરીફ સ્ત્રીની નજર લાગતાં તૂટતા હોય, ને આંહીં કાંતેલા સૂતરની છલોછલ કોકડી (શગ) એ કોઈ બીજીને રેંટિયે ચડતી હોય તેવો વહેમ. 'નકકી આ પૂણીના રૂની ગોઝારી...'=ત્યાં પણ એવી જ એક લોકમાન્યતા સુચવાઈ છે. આ પૂણી બરાબર ન કંતાવાનું કારણ, તેનું રૂ જ્યાં ઊગેલ હશે તે ખેતરની ધરતી પૂર્વે કોઈક નિર્દોષોની હત્યાઓમાં રેડાયેલાં રુધિરે ભીંજાઇ હશે તે હોવાનું એ યુવતી માને છે.

૧૭. શૉફરની દિવાળી : મોટર–માલિકોનો શૉફર એ એક કાવ્યોચિત કરુણ પાત્ર છે. દિવાળી જેવા પર્વમાં તો એને બિલકુલ પોરો નથી રહેતો. મુંબઈ જેવી નગરીની દિવાળીની રોશનીનો પ્રસંગ લઈને આંહીં એ કમબખ્તીનું આલેખન કર્યું છે. કડી ૧૨ ઉત્તરાર્ધ અને કડી ૧૩ આ આવૃત્તિમાં ઉમેરેલ છે. મૂળ તો આ કાવ્ય ૧૯૩૩ કે પછી ૩૪માં 'જન્મભૂમિ'ના નૂતન વર્ષના અંકમાં પ્રગટ કરેલું.

૧૮. કેમ કરે ? કાયદો ને : 'કમ્પન્સન'= કમ્પેન્સેશન : શરીરને ઇજા થાય તેની આર્થિક નુકશાની.

૧૯. ગરીબોદ્ધારની ચાલાકીઓ: કારખાનાંનાં માલિકો મજૂરોને એના હક્કદાવે પગાર, કામના કલાકો વગેરે બાબતો મુકરર કરી ન આપતાં પરોપકારદાવે જે થોડી સગવડો આપતા હોય છે તેના પરનો કટાક્ષ એક આંગ્લ કાવ્ય પરથી સૂઝ્યો છે.

૨૪. યજ્ઞ–ધૂપ: ૧૯૨૮ના બારડોલી સત્યાગ્રહને ઉદ્દેશી રચાયેલું

૨૫. મોતનાં કંકુઘોળણ : ૩૦ ના રાષ્ટ્ર–સંગ્રામને ઉદ્દેશીને.

૨૬. નિરર્થક તૈયારીઓ : આંદામાનના રાજકેદીઓ મરણાંત અનશન પર હતા ત્યારે તેમની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા માટે કફન લાકડાંની પણ સરકારી તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી એ વેળા પ્રકટ થયેલું. પછી તો રાષ્ટ્રમતનું જબરું દબાણ થવાથી એ સર્વ રાજકેદીઓને હિંદ ખાતે ફેરવવામાં આવ્યા હતા.

૨૭. ફાટશે અગ્નિથંભો : આમાં કડી ત્રીજીથી પ્રહ્‌લાદ–કથાનું રૂપક પરોવાયું છે, પણ અવતાર રૌદ્ર કોઈ નૃસિંહનો નહિ, કલ્યાણી અંબાનો, જગજ્જનનીનો વાંચ્છ્યો છે. 'અંકધારી રહ્યા પિતા' માં નિર્દેશ રાજકોટ–નૃપાલ સ્વ૦ લાખાજીરાજનો છે. એ પુણ્યશ્લોક રાજવીની પ્રતિમાની સામે જ સિતમો ગુજર્યાં હતા.

૨૮. સમશેર તારી બોઠી પડી : એ પણ રાજકોટ–પ્રજા સત્યાગ્રહને ઉદ્દેશીને રચાયું હતું. મીરાંને પ્રજા રૂપે સદા વિદ્યમાન કલ્પી છે.

૩૨. જતીન્દ્રનાં સંભારણાં : રાજકેદી જતીન્દ્રે રાજકીય બંદીવાનોની દશા સુધરાવવા માટે બોંતેર દિવસનું મરણાંત અનશન ઉપાસ્યું હતું. સને ૧૯૨૯. બાણપથારી ભીષ્મની=મહાભારતના યુદ્ધમાં ભીષ્મપિતામહ શરશય્યા પર સૂતેલા. દધીચિનાં વપુદાન=અસુરોના બીજી રીતે અશક્ય એવા સંહાર સારુ દધીચિ ઋષિએ પોતાનાં હાડકાં અસ્ત્ર કરવા આપેલાં. મોરધ્વજે કરવત સહ્યાં=મોરધ્વજ રાજાને જીવતા કરવત વડે ઊભા વેરી નાખ્યા હતા તે પૌરાણિક કથા છે.

૩૩. અણવંચાયેલા સંદેશા : સમૈયા=સંતોના ઉત્સવને જૂની ભજનવાણીમાં 'સમૈયો' કહે છે. રૂશનાઈ=શાહી. આદુની સમાત્યું કેરા ટીંબા...= જૂના લોકસેવક સંતોની કબરોને 'સમાત્ય'

(સમાધિ) કહે છે. એના પોપડા જાણે કે ફાટે છે, ને સંતો ઊઠે છે. રામાપીર=રણમાં આવેલા ગામ રણેચાના મારવાડી રાજપુત્ર સંત રામદે પીર, જેમણે અસ્પૃશ્યોને ઇસ્લામમાં વટલાતા અટકાવી સવર્ણો બનાવેલા. એનું મૃત્યુ જુવાનીમાં જ થયું હતું. લીલો ઘોડો અને લીલો વાવટો, એ બે આ સંતનાં ખાસ ચિહ્નો છે. પરબ=એ નામનું એક પુરાતન ધર્મસ્થાનક કાઠિયાવાડમાં છે જેના સ્થાપક રબારી સંત દેવીદાસે મુખ્ય જીવનકાર્ય રક્તપીત્તિયાં કોઢિયાંને સાચવવાનું કરેલું. એની વધુ વિગતો માટે જુઓ મારું 'પુરાતન જ્યોત' નામે પુસ્તક. અંકાશી ઝોળી=સંત દેવીદાસ પોતાના આ ધર્મકાર્યને માટે કોઈ પાસેથી ખેતર વાડી કે પૈસા દાણાની બાંધેલી આવક ન લેતા, પણ ગામેગામથી રોટીના ટુકડા ભીખી લાવતા. 'અંકાશી' એટલા માટે કે એ ઝોળીમાં થતી પ્રાપ્તિ અનિશ્ચિત પ્રકારની હતી; મળે ન મળે, વત્તુંઓછું મળે. આકાશવૃત્તિ.

૩૫. સલામો : શુદ બીજના ચાંદ ઇસ્લામીઓને માટે પુનિત ચિહ્ન છે. એને અલ–હિલાલ કહે છે. જમીં=જમીન. આસમાં=આસ્માન. ચમન=બગીચો. સબક=પવિત્ર શબ્દો. નૂરેવસ્લ=મિત્રતાનું તેજ. મિસ્કિનો=ગરીબો.

૩૭ આખરી ગાન: ઇંગ્લાંડના રાજા કેન્યૂટની કથા એવી છે કે ખુશામદખોર હજૂરિયા એને કહેતા 'આ દરિયો પણ આપનો તાબેદાર છે.' ડાહ્યો કેન્યૂટ એ ખુશામદખોરોની જબાનોને જૂઠી પાડી દેખાડીને જીવનભરને માટે ચેતી ગયો હતો. આ કાવ્યમાં રાજવીઓ પરસ્પર વાતો કરી એકબીજાની ચિંતા, ગભરામણ, ભય-ભીતતા વગેરેને ચુપ કરવા મથી રહેલા કલ્પાયા છે.

૪૬. સંધ્યાવેળા : આમાં બીજી પંક્તિમાં 'ત્ય' ને બદલે 'ત્યમ' અને ચોથીમાં 'રાચ' ને બદલે 'રામ' કરવું.

૪૭. ઘો ઠેલા : આમાં છઠ્ઠી પંક્તિમાં 'યાંત્રિકો' નહિ પણ 'યાત્રિકો જોઈએ.

પ્રથમ પ્રસિદ્ધિ

આમાંનાં ઘણાંખરાં ૧૯૩૬ થી ૧૯૪૦ સુધીના ' ફૂલછાબ 'માં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તે સિવાય 'શબ્દના સોદાગરને' ૧૯૩૬ના 'શરદ' વાર્ષિકમાં, 'કાંતનારાં' જન્મભૂમિના ૧૯૩૪ ના દીપોત્સવી-અંકમાં, 'શોફરની દિવાળી', 'સાહિત્યની બારમાસી', 'જુદાઈના જંગલમાંથી' એટલાં ' જન્મભૂમિ ' માં પ્રકટ થયેલાં. 'વર્ષા' ૧૯૩૫માં 'બે ઘડી મોજ'માં છપાયું હતું.

'વીર જતીન્દ્ર', 'યજ્ઞધૂપ' અને 'મોતનાં કંકુઘોળણ' '૩૦માં સિંધુડો નામના સંગ્રહમાં મૂકેલાં, પણ એવા ત્રણેક નાના સંગ્રહો વિખેરી નાખીને એનાં આ બે સિવાયનાં બધાં 'યુગવંદના'માં ઉમેરી દીધેલાં; આ ત્રણ રખડુ મેંઢાં બહાર રહી ગયેલાં એને આજે આ વાડામાં પૂરવામાં આવે છે.

'તકદીરને ત્રોફનારી', 'ગરજ કોને' અને 'વધુ ન માગુ' એ ત્રણે અપ્રકટ નવલાં છે.

અનુવાદો

અનુવાદો ફક્ત બે છે, 'કાંતનારાં' અને 'ગરીબોદ્ધારની ચાલાકીઓ'. આની અસલ કૃતિઓ આજે હાથવગી હોત તો સરખામણી સમજવા માટે અહીં શામીલ કરત.

ચિત્રો પરથી સૂઝેલાં

'લોકેશ્વરનો સેતુબંધ' ફૈજપુરની પ્રથમપહેલી ગામડે ભરાયેલી મહાસભાનું સ્મરણ અંકિત કરે છે. કેટલાંક ગીતો ચિત્રો પરથી

રચાયાં છેઃ 'પૃથ્વીનાં સાવકાં બાળ' એ શ્રી. કનુ દેસાઈના 'ભાઈ-બહેન' પરથી; 'મને વેચશો મા' એક ગરીબના યુરોપી ચિત્ર પરથીઃ 'લો ઠેલા' એક યુરોપી ચિત્ર પરથી; 'કેમ કરે કાયદો નૈ' એક હાથ કપાયેલા રાજસ્થાની કારખાનાના મજૂરની છબી પરથી : 'ક્રંદન બાકી કેટલાં' એ સ્પેનીશ જાદવાસ્થળીમાં ખપેલા એક પુત્રના શબ ઉપર આક્રંદ કરતી માતાની તસ્વીર પરથીઃ 'કાળનું વંદન' સ્વ. તિલક મહારાજની, ચોપાટી પરની પ્રતિમા પરથી; 'ફાટશે અગ્નિથંભો' એ એક જાતે દોરેલા કાર્ટૂન પરથી ઉતારેલ છે. 'પુત્રની વાટ જોતી' રાજકોટના સ્વ. ઠાકોર ધર્મેન્દ્રસિંહજીના એક કાર્ટૂન પરથીઃ 'અસહ્ય વાત' એક ચીનાઈ જનેતાના ચિત્ર પરથી. 'આખરી ગાન' એક કાર્ટૂન પરથીઃ 'મોરપીંછનાં મૂલ' આ સંગ્રહમાં મૂકેલા મુખપૃષ્ઠના ચિત્ર પરથી : 'ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો' શ્રી દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરીના, મોડર્ન રિવ્યુના જુલાઈ ૧૯૪૦ના અંકમાં આવેલી શિલ્પકૃતિ 'Shiva The Destroyer' પરથી.